

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/31556> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Slaman, Pieter

Title: Staat van de student : tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland

Issue Date: 2015-01-21

Staat van vorming 1815-1829

Standsonderwijs

Wij Willem, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden [enz., enz., enz.], hebben besloten en besluiten:

Art. 214.

(...) zal er jaarlijks van landswege eene bepaalde som besteed worden, tot ondersteuning van zoodanige jonge lieden van goeden aanleg, welker omstandigheden van fortuin hun niet toelaten, op eigen kosten de lessen aan de hooge school bij te wonen.¹

Met dit artikel in de eerste Nederlandse Wet op het hoger onderwijs voorzag koning Willem I op 2 augustus 1815 een oude traditie van een wettelijke basis en een landelijk bereik. Zeventig studiebeurzen per jaar werden verdeeld over de ‘hooge scholen’ te Leiden, Utrecht en Groningen. De eerste mocht er dertig vergeven van f300,-, de laatste beide twintig van f200,-.² Het was de eerste stap in een reeks maatregelen van koning Willem I, die zou leiden tot een beurzenstelsel dat zijn voorgangers en directe opvolgers ver overtrof.

1815 was niet het eerste jaar waarin een overheid financiële ondersteuning bood aan scholieren en studenten; gewesten van de oude Republiek en de Bataafse Republiek hadden hun eigen voorzieningen gekend. Nu de staat overging tot centrale regeling en financiering van het hoger onderwijs kon echter het eerst ‘met recht’ van een landelijke beurzenvoorziening voor het hoger onderwijs worden gesproken.³

De studiebeurzen van koning Willem I waren onderdeel van een onderwijs dat was ingericht naar de normen van de vroegnegentiende-eeuwse standenmaatschappij. Elk kind werd in die wereld bij geboorte op een trede van een sociale ladder geplaatst, die meer werd ingedeeld naar status van de familie dan naar financieel vermogen of talent. Het kind zou vervolgens niet veel kansen krij-

gen om die trede te verlaten. Sociale mobiliteit werd in milieus van hoog tot laag veelal als onwenselijk gezien. Sociale niveauverschillen in de maatschappij vond men functioneel of van God gegeven. Elk mens zou zo veel mogelijk binnen zijn eigen stand werkzaam en tevreden moeten zijn om een ordelijk functioneren van de maatschappij mogelijk te maken.⁴

Om het gevoelige evenwicht tussen de maatschappelijke standen niet te verstoren werd in het onderwijs een zorgvuldig gedoseerde 'toediening' van kennis en vaardigheden voor elke stand noodzakelijk geacht. Te weinig onderwijs was schadelijk; voor een overdaad moest evenzeer worden gewaakt. Twee reizende studenten die in 1823 een schooltje in de veenkoloniën bezochten waren verbaasd dat kinderen daar aardrijkskunde en geschiedenis werd onderwezen. 'Welk nut doen zij aan menschen bestemd om achter de ploeg te loopen of de spade in de hand te nemen? Maken zij hun niet te onvrede met hun lot? Bepalen zij hunne gedachten niet tot voor hen onnoodige zaken?'⁵ W.A. Röell, die kort onderwijsminister was in de regering van koning Willem I, deelde deze vrees en geloofde dat als men de mensen uit de brede volksmassa te veel zou leren, zij ambities op zouden vatten die hun stand niet pasten en tot mislukken waren gedoemd. Hij wilde hun de teleurstelling besparen door deze kinderen niet meer te laten leren dan noodzakelijk was.⁶

Voor elke stand was er een eigen schooltype, toegerust op de kennis en vaardigheden die passend waren voor een leven in het eigen milieu. Lagere scholen werden lang niet door alle kinderen bezocht en kenden een zeker informeel onderscheid naar stand. Dit onderscheid werkte door in het vervolgonderwijs. De praktijkopleiding was er voor kinderen uit de lagere en middenstanden die een ambachtelijk werkzaam leven tegemoet gingen. Hoger onderwijs, in de vorm van Latijnse scholen, athenea en universiteiten, was er voor een selecte bevoorrechte groep en bood een socialiserende opvoeding tot de 'geleerde stand'. Deze burgerlijke elite vervulde publieke functies in kerk, staat, hoger onderwijs en rechtspraak. De adel ging bij de vorming van zijn kroost vaak zijn eigen weg en nam privélessen aan huis.⁷

De hoogte van de kosten van elk onderwijstype was afgestemd op de draagkracht van de beoogde doelgroep. Armenscholen waren, als vorm van liefdadigheid, vrij toegankelijk. 'Burgerscholen' vroegen een redelijke bijdrage van de ouders; deelname aan het hoger onderwijs vereiste grote uitgaven. De negentiende-eeuwse jurist en econoom H.W. Tydeman rekende voor dat een jaar studeren in Leiden ongeveer f 900,- kostte, inclusief levensonderhoud. Voor Groningen worden de kosten op f 600,- geschat. Mensen wier maatschappelijke stand afhankelijk was van hun opleiding, zoals notarissen, predikanten en artsen, verdienden vaak niet meer dan f 2000,- per jaar. Zelfs voor hen was het laten studeren van een kind dus een hele opgave. Studenten moesten bo-

vendien in de regel een kostbare vooropleiding aan een Latijnse school doorlopen. Naast de directe studiekosten waren er de indirecte: in een tijd waarin veel ouders ook hun kinderen de kost voor de familie lieten verdienen, betekende het laten studeren van een kind voor veel gezinnen een derving van inkomsten. Vooral een relatief kleine categorie van welgestelde families kon zich daarom veroorloven om een zoon hoger onderwijs te laten volgen.⁸

Vanwege deze standsgevoeligheid was het financieel ondersteunen van weinig vermogende jongeren geen vanzelfsprekende zaak. Studiebeurzen konden een kunstmatige en storende inbreuk vormen op de natuurlijke instroom van leerlingen en studenten. Van een grootschalige en gelijk toegankelijke steunvoorziening kon geen sprake zijn. De geschiedenis van rijksstudiebeurzen in de negentiende eeuw is er vooral een van terughoudendheid, van zorgvuldigheid en van selectie.

De landsbeurzen van koning Willem I

Restauratie en vernieuwing van de landsbeurzen

Willem Frederik van Oranje en zijn onderdanen koesterden grote verwachtingen bij de vestiging van het nieuwe Nederlandse vorstendom in 1813. De vermoeide bevolking hoopte op een einde aan achttien jaren van bestuurlijke hervormingen, politieke verdeeldheid, soms drukkende Franse overheersing en zware menselijke en financiële verliezen. Velen dachten met weemoed terug aan de dagen van de oude Republiek, en verwachtten van de Oranjevorst dat hij een einde zou maken aan alle revolutionaire vernieuwingsdrift. Tegelijkertijd had de Franse Revolutie vernieuwingen gebracht die hun waarde bewezen hadden. In een geest van nationale verzoening werd daarom een nieuw staatsbestel ontworpen dat recht moest doen aan zowel tradities als waardevolle hervormingen.⁹ De inrichting van het nieuwe koninkrijk kreeg het karakter van een compromis tussen herstel en vernieuwing.

Dit hinken op twee gedachten, het zoeken van evenwicht tussen traditie en moderniteit, kenmerkte ook de inzet van koning Willem I toen hij in 1814 opdracht gaf aan een commissie van deskundigen om een wettelijke regeling voor het hoger onderwijs te ontwerpen, die ook een nieuw beurzenstelsel zou omvatten. Het hoger onderwijs was van oudsher lokaal georganiseerd en daardoor sterk gevarieerd en versnipperd. Nu wilde de vorst landelijke samenhang en eenvormigheid creëren, zodat het hoger onderwijs zou passen in de moderne logica van de centrale eenheidsstaat. Hoewel koning Willem in alle wettelijke besluiten zelf het hoogste en laatste woord had liet hij zich geregeld adviseren door tijdelijke commissies en vertrouwelingen.¹⁰ Dat was vooral het geval wan-

neer hij zich weinig thuis voelde in de materie. Het hoger onderwijs was zo'n onderwerp. Zijn eigen academische studie had maar negen maanden geduurd en diepgravende bespiegelingen waren niet aan hem besteed.¹¹ Daarom gaf hij A.F.J.A. graaf Van der Duyn van Maasdam, lid van het drietal dat in 1813 zijn terugkeer naar Nederland had voorbereid, opdracht om een commissie bestaande uit professoren en universiteitsbestuurders voor te zitten. De commissie kreeg de koninklijke opdracht mee om:

(...) bestendig in het oog te houden, eensdeels, wat de geest van den Nederlandschen landaard en deszelfs gehechtheid aan alle oude instellingen vorderden, maar ook ten anderen, welk voordeel in de gedeeltelijke navolging van maatregelen van lateren tijden gelegen zou zijn.¹²

Van die 'gehechtheid aan alle oude instellingen' hoefde de koning zijn raadsheren niet te overtuigen. De vele Franse bemoeienissen met het hoger onderwijs hadden op gespannen voet gestaan met de relatief vrije Nederlandse academische traditie, en de drang onder hoogleraren om de vrijheid te herstellen was groot. De commissieleden verankerden veel elementen van de traditie in het wetsontwerp.¹³ Het beurzensysteem van de vroegmoderne Nederlandse Republiek en haar Bataafse opvolger vormden een belangrijke inspiratiebron voor de commissie.

Oorsprong

Sinds het einde van de zestiende eeuw hadden de verschillende steden en gewestelijke staten van de Republiek beurzen en gratis kost en inwoning verleend aan theologiestudenten, die in de regel weinig vermogend waren. Veel regenten van de Republiek hadden hun landen als protestantse mogendheid beschouwd, en de opleiding van predikanten als landsbelang. Om het elders verdrukte gereformeerde geloof te versterken werden ook jaarlijks beurzen beschikbaar gesteld aan Hongaren, Litouwers en Polen. Theologanten werden opgeleid in de zogenaamde 'bursae', afgesloten colleges in universiteitssteden waar zij, afgezonderd van de buitenwereld om niet ten prooi te vallen aan alle verleidingen van het studentenleven, zich veilig en geconcentreerd aan de Bijbelstudie konden wijden.¹⁴

De Franse inval in 1795 had aan deze praktijk een einde gemaakt. De verlichtingsidealen van vrijheid en gelijkheid verhielden zich niet met de bevoorrechtiging van studenten van een enkel kerkgenootschap. De beherende instantie van de Leidse universiteit, het college van curatoren, was van de verlichte idealen doordrongen en wilde van de Leidse bursa af. Curatoren stelden dit Staten-Col-

lege in 1797 open voor studenten van alle religieuze gezindten en studierichtingen. Het pand was echter bouwvallig, en herstel moest een vermogen kosten. De curatoren wilden zich van het gebouw ontdoen maar konden geen afscheid nemen van de bijbehorende jaarlijkse subsidie. De Leidse curatoren stelden daarom in 1801 voor het Staten-College op te heffen en de subsidie om te zetten in studiebeurzen. Zij vroegen om de bevoegdheid om elk jaar dertig beurzen van f300,- uit de staatskas te verlenen aan onvermogende studenten uit het hele land van alle gezindten, en van alle studierichtingen. Vijf ervan zouden opnieuw voor buitenlanders bestemd zijn. Het overige geld kon worden gebruikt om het personeel van het College niet te hoeven ontslaan.¹⁵ Deze oplossing had een belangrijk voordeel omdat de Leidse universiteit voortdurend op zoek was naar veelbelovende talenten om haar eigen gelederen te versterken. Curatoren zochten naar middelen om 'zoodanige jongelieden die men in den striksten zin veelbelovend achten kan, in tijds voor de wetenschappen als het ware te behouden'.¹⁶

Een commissie uit de Bataafse volksvertegenwoordiging onder voorzitterschap van de Dordrechtse representant Albert Jan Verbeek toonde zich gecharmeerd van het voorstel. Terwijl de Leidse curatoren misschien vooral Leidse belangen op het oog hadden, zag Verbeek een instelling tot algemeen nut voor zich. Als patriot meende hij dat lokale belangen ondergeschikt waren aan het nationaal belang. Hij voelde een morele plicht voor de overheid om kennis en beschaving te verspreiden en de wetenschap te bevorderen. Op zijn voorstel waren bijvoorbeeld de boekencollecties van de gevluchte stadhouder, de voormalige Staten-Generaal en de Staten van Holland behouden gebleven en ondergebracht in een Nationale Bibliotheek.¹⁷ Voor Verbeek was zo'n beurzenstelsel vooral een goed middel om getalenteerde jongens bij de wetenschap te betrekken, tot nut van zichzelf maar vooral van wetenschap en samenleving. Bezield van een rationele geest en een encyclopedische opvatting van kennis sprak de gelijkstelling van alle religies en studierichtingen hem aan. De beurzen konden in zijn ogen dienen:

(...) tot meerder uitlokking van minvermoogende Liefhebbers der Weetenschappen, tot wezenlyker nut der Gebeneficieerden, tot aankweking der Weetenschappen, en tot meerdere eer en genoegen der Bataafsche Natie (...).¹⁸

De patriot in Verbeek was minder te spreken over de internationale oriëntatie van het voorstel. Nu de regering zich geen zorgen meer hoefde te maken over de belangen van de gereformeerde kerk, was er geen noodzaak meer om buitenlanders van beurzen te voorzien.

Slechts de bloem van de Bataafse jeugd mocht profijt hebben van het beursstelsel. Om er zeker van te zijn dat alleen de meest begaafde studenten een beurs kregen volgde Verbeek de wens van Leiden om het college van curatoren verantwoordelijk te maken voor de selectie van kandidaten. Zij zouden dichter bij de studenten staan dan de landelijke overheid en een beter oordeel hebben over de kwaliteiten van de kandidaat. Bovendien zou de geregelde nabijheid van curatoren de studenten enig gevoel van ernst en discipline inboezemen. In de oude Republiek waren volgens de commissie meer dan genoeg misbruiken en vriendjespolitiek bedreven bij de verstrekking van beurzen. Zulke knoeierij mocht zich niet herhalen.¹⁹

Het Uitvoerend Bewind, de Bataafse regering, nam de aanbevelingen van Verbeek over, maar vanuit de volksvertegenwoordiging kreeg het plan de nodige kritiek te verduren. Het was volgens sommigen oneerlijk tegenover de andere academies in het land dat alleen Leiden uit publieke middelen van beurzen werd voorzien. De andere hogescholen brachten toch evengoed mannen van naam en faam voort, zo betoogden zij. Bovendien werd het voor jonge mensen uit afgelegen streken van het land onmogelijk gemaakt om te studeren; Leiden was voor velen niet te bereizen. Het Bewind verdedigde de maatregel echter door te benadrukken dat de beurzen voor studenten uit het hele land beschikbaar waren, en dat het een compensatieregeling betrof voor het verlies van het Leidse Staten-College. Volgens die lezing was deze voorziening niet de idealistische instelling van Verbeek, maar meer een schadevergoeding, een regeling van praktische aard. Daarom konden andere academies er volgens het Bewind geen aanspraak op maken.²⁰

De Leidse universiteit heeft zeker profijt gehad van deze voorziening. Al in het eerste jaar 1801 deed wonderkind Anne Elias Borger, zoon van een Friese jeneverstoker, met succes examen voor een beurs. Tien jaar later was hij een gevierd hoogleraar die faam tot over de grenzen verwierf als theoloog, historicus, graecus en vooral als dichter. Een depressie en vroege dood maakten een einde aan zijn veelbelovende loopbaan.²¹

De jaarlijkse uitbetaling van dertig beurzen van 300 gulden heeft plaatsgevonden van 1801 tot 1810, toen het Koninkrijk Holland door het Franse keizerrijk werd ingelijfd. Verzoeken tot begiftiging werden daarna nog één jaar door de keizerlijke overheid goedgekeurd, maar in 1811 was de financiële nood in Parijs zo hoog opgelopen dat verdere verstrekking werd geweigerd.²² De gedupeerde beursstudenten hoefden echter niet lang te wachten op herstel: de val van Napoleon twee jaar later deed het armlastige keizerrijk verdwijnen, maar liet de behoudende professoren en curatoren op hun plaats achter.

Een landelijke, wettelijke voorziening

De commissie-Van der Duyn van Maasdam, die namens koning Willem I in 1814-1815 een Wet op het hoger onderwijs ontwierp, nam zich voor om de Bataafse beurzen voor Leiden op te nemen in de nieuwe landelijke regeling. Zij waren immers voortgekomen uit een gewaardeerde traditie:

De reeks van groote mannen, welke ons Vaderland eenmaal uit het voormalig Staten Collegie te Leiden heeft zien voortkomen bevestigt genoeg hoe doelmatig dergelijke instellingen zijn.²³

Studiebeurzen hadden nog altijd bestaansrecht, aldus de commissie, omdat zij er al waren zolang Nederland academies had en omdat de verstrekking een beschaaft natie paste. De commissie kon niet één land noemen waar staatsbeurzen niet bestonden. Zij vond het echter onnodig om buitenlandse beurzenstelsels als voorbeeld voor het nieuwe Nederlandse te gebruiken, want de oude instellingen waren volgens Van der Duyn en collega's uitstekend. De commissie wilde dan ook geen nieuwe opzet maar vooral een herstel van 'hetgeen de omstandigheden hadden doen stilstaan'.²⁴

Hoewel de commissie vooral verwees naar de beurzen van de vroegmoderne Republiek onderschreef zij ook de veranderingen uit de Bataafse periode. Invloedrijke leden van de commissie van 1814 deelden de verlichte denkbeelden van Albert Jan Verbeek. Het verlichtingsdenken in termen van deugdzzaamheid en maatschappelijk nut kon bijvoorbeeld duidelijk worden aangetroffen bij prof. Joan Melchior Kemper, de gezaghebbende jurist die inhoudelijk een grote invloed had op het wetsontwerp.²⁵ Kemper vond de studiebeurs een nuttig instrument omdat hij geloofde dat de armen niet werden geholpen met een aalmoes. Zij zouden deze verbrassen en tot nog ellendiger vormen van afhankelijkheid vervallen. Beter was het volgens Kemper om onderwijs te bieden aan de kinderen van armen; 'slechts het jonge hout laat zich buigen'.²⁶ Dat hielp hen om later zelfstandig te worden, en was daarom liefdadigheid in de werkelijke zin van het woord. Nu was liefdadigheid pas in laatste instantie een zaak voor overheid in deze periode, maar er kon wel grond in worden gevonden om een gewaardeerde traditie met nieuw elan voort te zetten.

Met beurzen voor alleen Leiden kon in de nieuwe wet niet worden volstaan. In 1814 was het besluit genomen om zowel de Groningse, als de Utrechtse, als de Leidse academie tot 'rijkshoogeschool' te verheffen. Deze drie moesten onder een uniforme wetgeving met gelijke rechten kunnen functioneren, ondanks een verschillend aantal studenten en verschillen in lokaal prijspeil. Het nieuwe koninkrijk vervolgde de ingeslagen weg van bestuurlijke uniformering en

standaardisatie. De dertig bestaande beurzen konden niet eenvoudig over drie academies worden verdeeld omdat Leiden vasthield aan zijn historisch gegroeide aanspraken. Daarom werden voor Utrecht en Groningen nieuwe beurzen in het leven geroepen.

Uitbreiding van het beurzenstelsel was aantrekkelijk omdat het hoger onderwijs niet in goede staat verkeerde toen het koninkrijk werd opgericht. In de loop van de achttiende eeuw was het universiteitsbezoek geleidelijk afgenomen, deels omdat de toestroom van buitenlandse studenten opdroogde en deels omdat het hoger onderwijs in zijn klassieke vorming steeds minder wist aan te sluiten bij maatschappelijke behoeften. Dat paste in een West-Europese trend. Was in de zeventiende eeuw nog ongeveer 5% van de bevolking universitair gevormd, in het begin van de negentiende eeuw was dat nog slechts 1%. Franse onderwijsinspecteurs stelden in 1811 vast dat het Nederlandse hoger onderwijs in het slop was geraakt. Het telde in zijn geheel nog ongeveer 500 studenten. De commissie-Van der Duyn wilde het universiteitsbezoek een impuls geven omdat het nieuwe koninkrijk behoefte had aan goed opgeleide dienaars van de publieke zaak, en besteedde daarom veel aandacht aan 'ondersteuning en aanmoediging der academische studiën'.²⁷

Royaal adviseerden Van der Duyn en zijn collega's de dertig beurzen van f 300,- voor Leiden te verhogen tot veertig maal f 400,-. Groningen en Utrecht konden dan twintig maal f 300,- ontvangen. Dit verschil was een weerspiegeling van de ongelijke verdeling van studenten over de drie universiteiten, en van het verschil in algemeen prijspeil tussen het westen en de rest van het land. De Raad van State bracht vervolgens advies uit aan de koning, en besloot niet guller te zijn dan de commissie omdat de door haar genoemde bedragen al hoger waren dan de gewoonte was. De Raad van State liet zich leiden door de maatstaven van het verleden.

Onderwijsminister Röell won het in behoudendheid van de andere raadgevers: de voorgestelde bedragen leken hem 'wat al te ruim'. Wat de Leidse academie betreft zag hij geen reden om de bedragen te verhogen, dus wat hem betreft bleef het bij dertig beurzen van f 300,-. Utrecht en Groningen hadden voorheen nooit landsbeurzen gehad, dus ook van die bedragen kon volgens Röell wel honderd gulden af. De beurzen moesten tussen Utrecht en Groningen gelijk worden verdeeld omdat 'er geene reden is, om ten aanzien der beurzen eenig meerder onderscheid dan omtrent andere objecten van uitgaaf, tusschen dezelve te maken'.²⁸ Koning Willem I, die in wetgeving het laatste woord had, volgde het oordeel van de zuinige Röell en nam zijn aanbevelingen over. Zo kwam het stelsel van Van der Duyn in de wet, in iets zuiniger en behoudender vorm.

Het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 schreef nauwkeurig voor hoe de

verstrekking van de landsbeurzen in haar werk moest gaan. Om voor ondersteuning in aanmerking te komen moest de behoeftige student een aanvraag doen bij het college van curatoren, de beherende instantie van zijn universiteit. Dit college hoorde vervolgens de betrokken professoren over het gedrag en de studieresultaten van de kandidaat. Als alle aanvragen waren vergeleken en afgewogen, bepaalden de curatoren vervolgens wie zij bij de minister van Binnenlandse Zaken voordroegen voor de beschikbare beurzen. De definitieve keuze werd gemaakt bij Koninklijk Besluit. Elk jaar opnieuw moest de bursaal zich aan deze proef onderwerpen; alle reden dus om zich keurig te gedragen en goed te presteren. De kandidaat kwam maximaal zes achtereenvolgende jaren voor een landsbeurs in aanmerking.

De landsbeurzen waren niet bedoeld om bestaande lokale voorzieningen te vervangen. De staatsbeurzen zouden bestaan naast een breed scala van particuliere studiebeurzen. In veel gevallen ging het daarbij om legaten van mensen die bij hun overlijden grote kapitalen nalieten. Uit de jaarlijkse rentes over die kapitalen werden beurzen uitgekeerd. Soms waren zulke legaten honderden jaren oud, en waren er tal van beperkende voorwaarden aan verbonden. Sommige particuliere beurzen waren bijvoorbeeld bestemd voor jongens uit een bepaald dorp met een specifieke religieuze gezindte, of voor moeilijk traceerbare nazaten van de schenker. Ook kon de uitbetaling afwijkend verlopen wanneer het legaat uitbetaling in natura voorschreef, bijvoorbeeld in de vorm van levensmiddelen.²⁹ Toch wilde koning Willem dat de oorspronkelijke testamentaire voorwaarden zo veel mogelijk werden nageleefd. Het gros van de studiebeurzen in Nederland werd daardoor ook na 1815 uit private bronnen verstrekt. Ruben Schalk gaat in zijn dissertatie nader in op de verhouding tussen publieke en private ondersteuning.

Studenten die een landsbeurs ontvingen, mochten daarnaast nooit meer dan f 100,- uit particuliere fondsen ontvangen. Als bleek dat de beursgerechtigde daarmee de hand lichtte verspeelde hij elk recht op verdere ondersteuning.³⁰

De landsbeurzen waren niet het enige wettelijke middel ter 'ondersteuning en aanmoediging der academische studiën.' Zo was er een jaarlijks budget voor studiereizen naar het buitenland, dat naar behoefte werd uitgekeerd. Ook mochten de universiteiten elk jaar academische prijsvragen uitschrijven, die studenten met een uitvoerige wetenschappelijke verhandeling konden beantwoorden. De 22 beste inzenders kregen van de staat een medaille ter waarde van f 50,-.³¹ Een der eerste gelukkigen die een medaille en een reisbeurs van de staat mochten ontvangen was de zoon van een failliete Zwolse tabakshandelaar, de jonge onbekende classicus Johan Rudolph Thorbecke.³²

Al deze maatregelen betekenden niet dat jongeren uit de lagere maatschappelijke standen nu een eenvoudige weg naar het hoger onderwijs kregen aange-

boden, hoe verlicht de oorspronkelijke bedoelingen ook waren. Bij zijn onderzoek naar de maatschappelijke achtergrond van beursstudenten vond Wouter Marchand een opmerkelijk groot aantal zoons uit notabele families. Curatoren en ministers lijken de beurzen vaak verstrekt te hebben binnen hun eigen hoogburgerlijke of adellijke kringen. Het criterium van financieel onvermogen hoefde daarbij geen belemmering te zijn. Een beurs kon uitkomst bieden wanneer een prominente familie door tegenslag in financiële problemen was geraakt. Toch werd dat criterium soms ook simpelweg genegeerd. In Utrecht mocht de zoon van boekhandelaar en uitgever Johannes Altheer bijvoorbeeld een landsbeurs ontvangen, terwijl vader Altheer tot de groep van honderd Utrechtenaren behoorde met de hoogste belastingaanslag. Altheer had goede contacten met professoren in de stad: hij gaf boeken voor hen uit.³³ Willem Wintgens, de zoon van een advocaat en raadsheer van het provinciaal hof in Zuid-Holland, ontving in 1836 een beurs voor de rechtenstudie te Leiden. Van financieel onvermogen leek bij vader en zoon weinig sprake, want direct na ontvangst van het eerste bedrag ondernam Willem met zijn ouders en broer een plezierreisje naar Milaan en Turijn. Dat beweerde althans de jurist prof. C.J. van Assen, die zich enorm aan zulk misbruik ergerde.³⁴ Dit alles kon gebeuren doordat professoren, curatoren en ministers in de regel afkomstig waren uit een kleine en gesloten bestuurlijke kring, waarin de leden elkaar geregeld bevoordeelden en buitenstaanders probeerden te weren. Zij hadden er weinig belang bij om de lagere standen toegang tot 'hun' hoger onderwijs te bieden. De koning had er op zijn beurt politiek belang bij om deze elite niet van zich te vervreemden. Hij was van haar steun afhankelijk.³⁵

Een kopie voor het zuiden

Binnen een jaar nadat dit beurzenstelsel werd ingevoerd verdubbelde het in omvang door de toevoeging van de Zuidelijke Nederlanden aan Willems koninkrijk. De Europese grootmachten die Napoleon hadden verslagen kwamen te Wenen bijeen om een nieuwe politieke kaart voor het continent te ontwerpen. Zij zagen Frankrijk als bedreiging voor de Europese vrede, en vormden een ring van sterke machten rond het land om het in toom te houden. Ook ten noorden van Frankrijk moest een krachtig blok ontstaan. Zo kreeg koning Willem I, wel gezocht maar toch onverwacht, de soevereiniteit over de Belgen aangeboden. Daarbij maakte Willem de afspraak met de Britten om van de unie van noord en zuid een stevig samengevlochten 'amalgam' te maken. Er zou geen sprake mogen zijn van een federatie, maar van een hechte politieke en bestuurlijke eenheid, een '*Union intime et complète*'. Er zou daarom eenheid en gelijkheid moeten zijn tussen noord en zuid. Het streven was erop gericht om

in zo veel mogelijk wetgeving en financiële regelingen uniformiteit aan te brengen, ook in het onderwijs.³⁶

De academische elite in het noorden was niet bereid de pas herwonnen vrijheden en tradities aan Belgische wensen aan te passen. Hoewel steeds bekend was dat de Belgen ook onderdanen van het koninkrijk konden worden, werden zij niet betrokken bij het ontwerp van het Organiek Besluit. In de geschiedschrijving wordt uitgegaan van bewuste uitsluiting.³⁷ Toen de vereniging van noord en zuid eenmaal was voltrokken konden de Belgen gedane zaken nauwelijks keren. Onderwijsminister Röell gaf te kennen nauwelijks op de hoogte te zijn van de situatie in het zuiden, en adviseerde om de noordelijke regeling van het hoger onderwijs zonder veel wijzigingen op het zuiden van toepassing te verklaren. Het laatste artikel van het Organiek Besluit zinspeelde al op zo'n eenzijdige aanpak.³⁸

Hetzelfde bedrag van f 17.000,- dat in het noorden werd besteed aan studiebeurzen, stelde de koning ook beschikbaar in het zuiden. Dit tot onvrede van een Belgische adviescommissie, die wees op de grotere bevolkingsomvang in het zuiden. Zij had een bedrag van f 25.000,- redelijker gevonden. Bovendien vond zij het niet billijk dat de Leidse universiteit hogere bedragen ontving.³⁹ De Belgische commissie werd echter nauwelijks gehoord. De gereserveerde f 17.000,- werd door de regering gelijk verdeeld over de drie nieuw opgerichte universiteiten van Gent, Leuven en Luik. Zij kregen ieder beurzen van f 200,- toegewezen, evenals Utrecht en Groningen. Afgerond kreeg elke zuidelijke academie zodoende 29 landsbeurzen te vergeven. Daarnaast benoemde de koning een commissie om te onderzoeken waar oude private beurzenstichtingen konden worden hersteld.⁴⁰

Koning Willems opvoedingsoffensief

Met de in totaal 157 landsbeurzen die aan de zes universiteiten van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werden verstrekt, had Willem I op advies van zijn vertrouwelingen een publiek studiebeurzenstelsel ingesteld dat in omvang noch in het verleden, noch in de periode erna zijn weerga had. Ongeveer 9,5% van alle studenten aan de universiteiten studeerde in 1820 met een landsbeurs.⁴¹ Deze vrijgevigheid kan niet slechts worden verklaard vanuit de behoefte tot herstel en de noodzaak tot eenvormigheid. Het beurzenstelsel paste in een bredere politieke agenda van de vorst. Die agenda was bepalend voor het overheidsbeleid in het koninkrijk; als autocratisch heerser stelde hij dat de staatsmacht rustte 'in zijn boezem' en hij waakte ervoor dat hij steeds het laatste woord hield in het landsbestuur. 'Le Roi décide seul', zo bepaalde de grondwet: de koning alleen besluit. De persoonlijke opvattingen van deze Willem Frederik

van Oranje-Nassau speelden daarom een centrale rol in de vorming van het beleid.⁴²

Koning Willems opvattingen over het onderwijs waren vooruitstrevend maar niet ongewoon in hun tijd. Hij wilde een groot stelsel van openbaar onderwijs opzetten, dat de volksopvoeding voor alle maatschappelijke standen ter hand nemen zou. Dit onderwijs moest de burger verheffen tot 'alle maatschappelijke en christelijke deugden', in navolging van de Bataafse Republiek.⁴³ Het ging daarbij vooral om praktische vaardigheden en om vorming tot staatsburgerschap. Een voorbeeld nam de koning daarbij aan Pruisen en Oostenrijk, twee mogendheden die al decennia een leerplicht kenden.

Willems moeder Wilhelmina van Pruisen, op wie hij zeer gesteld was en die tot haar dood in 1820 een grote invloed op zijn denken had, was opgegroeid aan het Pruisische hof van Frederik de Grote en was daar vertrouwd geraakt met de vernieuwende ideeën van de grote verlichtingsfilosofen van haar tijd.⁴⁴ Het pedagogische uitgangspunt van de verlichting was dat het pasgeboren kind niet in aanleg zondig was, maar zuiver als een onbeschreven blad. De persoonlijke eigenschappen die het kind in het leven zou ontwikkelen ontleende het vooral aan zijn omgeving en opvoeding. Deze theorie rechtvaardigde een groot vertrouwen in het vermogen van de mens om het opgroeiende kind in elke denkbare richting te vormen. Voor een pas aangetreden vorst die een nieuw staatsbestel wilde vestigen, het gezag van zijn huis voor de komende generaties wilde verzekeren en bovendien zijn rijk wilde opstuwen in de vaart der volkeren, bracht die mogelijkheid belangrijke kansen. Door een doordachte en gerichte opvoeding zou het kind immers tot ijverig, zedig en kundig, maar ook gehoorzaam, tolerant en gezagsgetrouw staatsburger kunnen worden gevormd. Dat maakte volksonderwijs tot een cruciaal middel tot vestiging en bloei van de nieuwe staat.

Willem I handhaafde het overheidsmonopolie op het onderwijs dat in de Bataafse periode was ingesteld. Dit hield in dat een onderwijsinstelling slechts het bestaansrecht kon verwerven wanneer zij voldeed aan eisen die de overheid stelde aan kwaliteit en onderwijsinhoud.⁴⁵ De koning ging daarmee in tegen tal van oude gevestigde belangen, vooral die van kerkgenootschappen. De latere rooms-katholieke bisschop Cornelis van Bommel zag het geheel met lede ogen aan, want, zo geloofde ook hij, 'wie meester is van het onderwijs, is meester van de gehele mens'.⁴⁶

De volksopvoeding kreeg een extra politiek belang toen in 1815 de Zuidelijke Nederlanden aan het koninkrijk werden toegevoegd. Deze forse uitbreiding riep problemen op rond de legitimering van het koninklijk gezag. Voor veel zuiderlingen was onderwerping aan de protestantse, 'Hollandse' Oranjevorst zeker niet vanzelfsprekend. Culturele, religieuze en economische tegenstellin-

gen dreigden het samensmelten van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden voortdurend te blokkeren. Zowel noorderlingen als zuiderlingen moesten volgens koning Willem een gevoel van wederzijdse saamhorigheid en verdraagzaamheid gaan vertonen, en een trouw en eerbied voor het koninklijk gezag. Een geslaagde volksopvoeding kon daarbij het verschil maken, zo geloofde hij.⁴⁷

Men zou het opvoedingsideaal van Willem I tekortdoen door het af te doen als berekenende machtspolitiek. Er was ook een element van oprecht idealisme in zijn streven. De koning verklaarde te willen regeren 'als een Vader in het midden van zyn huisgezin'. Een goede vader biedt zijn kinderen bescherming en een deugdelijke opvoeding, waarbij een diepgevoelde zorg hoort voor hun welvaart en levensgeluk. Goede kinderen geven daar liefde en loyaliteit voor terug. In deze gemoedelijke sfeer van Hollandse huiselijkheid hoopte hij een einde te kunnen maken aan de diepe politieke tweedracht die de Nederlanden sinds het einde van de achttiende eeuw had geteisterd. De analogie van de vader en zijn huisgezin nam Willem I opvallend letterlijk. Dat beeld was de burgerij in het noorden niet vreemd, want vooral de patriotten hadden het veelvuldig in hun vaderlandslievende retoriek gebruikt. Vermoedelijk speelde daarbij Duitse inspiratie een rol. Dit nationale gezinsbeeld was eerder geschetst door bildungsfilosoof Christian Wolff.⁴⁸

De opbouw van een groot onderwijs- en opvoedingssysteem was geen proces dat eenzijdig door de staat aan de bevolking werd opgelegd. Vooral in zijn machtsbasis in het noordelijke deel van het koninkrijk kon Willem I rekenen op steun van een burgerlijke elite, bij wie de invloed van de verlichtingspedagogiek zich in de loop van de achttiende eeuw had vermengd met zorgen over de economische en culturele achteruitgang van de natie sinds de Gouden Eeuw. Ontwikkelde burgers maakten zich zorgen over de vermeende slechte geestelijke staat van het volk. De Republiek zou zijn teruggezakt tot een tweederangs Europese mogendheid door onkunde en zedeloosheid. Ook de eens zo beroemde Nederlandse kunst en letteren zouden daaronder lijden. Deze bezorgde burgerstand kwam zelf in actie en richtte een waaier van private wetenschappelijke, literaire en filantropische genootschappen op om onwetendheid, zedeloosheid en bijgeloof onder het volk met rede en wetenschappelijke kennis te bestrijden. Een zeer invloedrijke was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die bestond uit vele lokale afdelingen, die onder meer openbaar onderwijs en lees- en debatteringen organiseerden. De koning kon met zijn onderwijsbeleid dankbaar bij dit werk en de daarbij opgedane ervaring aansluiten.⁴⁹

In deze aansluiting vermengden de soms exotische denkbeelden van de internationaal georiënteerde vorst zich met typisch Nederlandse elementen van de verlichting. Een voorbeeld daarvan was de harmonieuze versmelting van moderne verlichtingsideeën met het woord van God. Daarmee kreeg het verlichte

opvoedingsbeleid van de regering een religieuze tint. Willems onderwijsminister en vertrouweling Anton Reinhardt Falck verwoordde dit samengaan als volgt, toen hij schreef over:

(...) het bevorderen en uitbreiden der opvoeding – dit ligt onder het bereik van duizenden, en door dezen plicht te erkennen niet alleen maar ook te betrachten maakt men zich verdienstelijk bij zijne land- en tijdgenooten, ja bij de menschheid zelve. Opvoeding, zeg ik, en niet onderwijs; ten minste niet onderwijs alleen, maar die leiding door welke bij de langzame ontbolstering der verstandelijke vermogens tevens en vooral gelet wordt op het inplanten en aankweeken van hebbelijkheden van orde, zindelijkheid, inschikkelijkheid, die in den eersten leventijd verkregen, den lateren mensch vatbaar maken voor dat ontzag voor de zedelijke wet, die gehoorzaamheid aan de stem des gewetens, welke tegelijk vereischen en kenmerken zijn van ware deugd en echte godsvrucht.⁵⁰

Koning Willem en zijn regering namen de volksoepvoeding zo actief ter hand dat in de Vlaamse geschiedschrijving wordt gesproken van een ‘opvoedingsdictatuur’.⁵¹

Een omvangrijk korps van modern opgeleide onderwijzers en geestelijken moest dit beleid in de dagelijkse praktijk gestalte geven. Zij hadden de autoriteit en het dagelijks contact met de bevolking om invloed uit te kunnen oefenen op de publieke geest.⁵² De koning investeerde daarom in de opbouw van dit korps, onder andere door de verstrekking van landsbeurzen die vooral op de opleidingen tot onderwijzer en predikant werden gericht.

Sturend beurzenbeleid

De rol van de landsbeurzen in de mentaliteitsvormende politiek was zichtbaar in een nieuw element dat de koning met het Organiek Besluit invoerde in het beleid: de wettelijk vastgestelde verdeling van de beurzen over de verschillende academische faculteiten. Terwijl universiteitsbestuurders in de Bataafse Republiek de beurzen naar wens onder studenten van verschillende faculteiten hadden kunnen verdelen, waren zij in het nieuwe koninkrijk gebonden aan wettelijke voorschriften. De studenten die waren voorbestemd om predikant en onderwijzer te worden, de studenten in de theologie en de letteren, werden in de Noordelijke Nederlanden royaler van beurzen voorzien dan anderen. In de Zuidelijke Nederlanden werd aan de universiteiten geen theologie aangeboden, maar werden de wis- en natuurkundestudenten ruimer bedeed.

	Leiden	Utrecht	Groningen	Gent	Leuven	Luik
Godgeleerdheid	10	5	5			
Rechtsgeleerdheid	2	2	2	4	4	4
Geneeskunde	4	4	4	5	5	5
Wis- en natuurkunde	4	4	4	10	10	10
Wijsbegeerte en letteren	10	5	5	10	10	10

Wettelijke verdeling van de landsbeurzen over de faculteiten.

Bron: Organiëk Besluit 2 augustus 1815 no. 14, art. 217;

***Nederlandsche Staatscourant* 13 januari 1817.**

Deze ongelijke verdeling sloot aan bij de taken die het vernieuwde hoger onderwijs kreeg opgedragen. Gedurende de achttiende eeuw had de universiteit in toenemende mate de functie gekregen van exclusief opleidingsinstituut voor ambten in het openbaar bestuur, de kerk en de rechtspraak. Onderwijsminister Falck omschreef de taak van het hoger onderwijs daarom als ‘het vormen van bekwame voorwerpen voor de geleerde beroepen in de Maatschappij en voor het bestuur van ’s Lands zaken’.⁵³ Deze functie werd in de nieuwe wet versterkt door aan het recht op de uitoefening van publieke ambten academische opleidingseisen te verbinden.⁵⁴ De universiteit werd zo de exclusieve toegangspoort tot een aantal loopbanen in de publieke dienst.

Deze maatregel maakte dat de uitstroom van gepromoveerden moest aansluiten bij de vraag naar goede functionarissen vanuit de overheid. Die aansluiting was in de praktijk slecht, want vooral de theologie en de letteren leden aan een gebrek aan belangstelling onder studenten. Jongeren uit de hoogste maatschappelijke standen, die de jaarlijkse studiekosten van f 600,- tot f 900,- uit eigen middelen betalen konden, kozen in meerderheid de rechtenstudie. Deze bood de beste kansen op een aanzienlijke toekomstige betrekking en op een leven op de gewenste stand. De andere studies waren meer afhankelijk van studenten van bescheidener aanzien en vermogen. De faculteiten der wis- en natuurkunde waren pas recent ontstaan en bevonden zich in een eerste ontwikkelingsfase. Een medische stand had zich onvoldoende geprofessionaliseerd

en ontwikkeld om goede vooruitzichten aan jongeren te bieden. De letteren en wijsbegeerte en de theologie bereidden de student voornamelijk voor op loopbanen in het onderwijs en de kerk. Die carrièrepaden waren weinig aantrekkelijk voor studenten uit de hogere maatschappelijke standen, onder meer vanwege bescheiden inkomsten en een relatief laag aanzien.⁵⁵

Omdat de belangstelling van studenten voor de theologie- en letterenfaculteiten achterbleef bij de behoefte van de staat legde de koning vooral daar de nadruk in zijn beleid van ‘ondersteuning en aanmoediging der academische studiën’. Hij had behoefte aan een verlicht en nationaal denkend korps van onderwijzers, priesters en predikanten. Hij zette studiebeurzen onder andere in als instrument om de in- en uitstroom van deze opleidingen te bevorderen. Dat instrument gebruikte hij zowel in het hoger onderwijs als in enkele beroepsopleidingen. Hieronder zal zijn sturende beleid worden beschreven als een gevolg van de koninklijke behoefte aan kundige nieuwe krachten in kerk, staat, kunst, landbouw en industrie.

De vorming van een modern onderwijzerskorps

Studiebeurzen voor de Nederlandse letterkunde

Vijftig van de 157 landsbeurzen reserveerde Willem I voor de universitaire studie in de letteren en wijsbegeerte. Daarnaast stelde hij de promotiekosten voor de letteren lager dan voor andere faculteiten.⁵⁶ Zo hoopte Willem I een toestroom naar zijn nieuwe letterenopleiding te bevorderen. En niet zonder reden: hier moesten de onderwijzers worden opgeleid die in noord en zuid aan de voet van het gehele hoger onderwijs zouden staan.

Veruit de meeste Nederlandse studenten kregen toegang tot de universiteit via de Latijnse school, die zich vooral toelegde op een klassieke culturele vorming. Gijsbert Karel van Hogendorp, de belangrijkste grondlegger van de grondwet van 1815, benadrukte daarom het belang van deze Latijnse school voor de kwaliteit van het hele hoger onderwijs:

Het zij een jongeling zich tot de athenaea bepale, of tot de hoogeschole opklimme, de Latijnsche school is altijd de eerste trap voor zijne opvoeding. De Latijnsche scholen zijn dus de grondslag van het gebouw, en zonder derzelve goede inrigting kunnen de hoogere scholen onmogelijk bloeijen.⁵⁷

Toch ontbrak aan die goede inrichting in 1815 het nodige. Slechts weinig deskundigen waren te spreken over de staat van deze scholen. 'Sommige scholen, het is waar, kunnen roem dragen op uitmuntende mannen, maar over het algemeen is ware en geleerde kennis bij de Latijnsche onderwijzers spaarzaam te vinden,' stelde de commissie-Van der Duyn.⁵⁸ Onderwijsminister Falck klaagde over 'het gebrek aan samenhang in het onderwijs, de achterlijkheid van zeer vele leermeesters, [en] de lusteloosheid, om niet te zeggen luiheid, van de discipelen'.⁵⁹ Zelfs de meest basale functie van de Latijnse school, het onderwijs in de klassieke talen, liet te wensen over. Het Latijn was de voertaal aan de universiteiten, maar de kennis hiervan was bij veel eerstejaarsstudenten zo beperkt dat de inhoud van de colleges geregeld aan hen voorbijging.⁶⁰

De commissie-Van der Duyn pakte dit kwaad bij de bron aan, bij de opleiding van de onderwijzers. Zij bepaalde in het Organiek Besluit dat een sollicitant pas toegelaten kon worden als onderwijzer aan de Latijnse school wanneer hij in het bezit was van de graad van kandidaat in de letteren. Wie rector wilde worden moest zelfs doctor zijn. De letteren, die in de vroegmoderne tijd geen volwaardige positie hadden ingenomen tussen de traditionele faculteiten, werden bevorderd tot volwaardige academische discipline. Voor het eerst werd de doctorstitel in de letteren ingevoerd, waarbij de hoogwaardige opleiding van onderwijzers een belangrijke doelstelling was.⁶¹

Een spontane toestroom van studenten in de nieuwe doctoraalstudie was nauwelijks te verwachten, want jonge mannen uit de hogere standen zagen weinig heil in een carrière in het onderwijs. Onderzoek naar de sociale achtergrond van letterenstudenten in deze periode toont aan dat vooral de middenstanden studenten voortbrachten.⁶² Voor hen waren de 600 tot 900 gulden studiekosten per jaar nauwelijks op te brengen. De 50 studiebeurzen van 200 tot 300 gulden konden verlichting brengen, zeker wanneer die gepaard gingen met een vrijstelling van de betaling van ongeveer 200 gulden collegegeld.⁶³

Het politieke en culturele belang van de letterenstudie

Voor Willem I was de opbouw van geschikt hoger onderwijs in de letteren van bijzonder politiek belang. Aan de letterenfaculteiten werden vakgebieden behandeld die een bijdrage konden leveren aan de versterking van de Nederlandse eenheid en cultuur. Het beste voorbeeld was een nieuw vak dat bij wet aan alle letterenfaculteiten werd geïntroduceerd: de 'Hollandse letterkunde en welsprekendheid'. Via de faculteiten zou de vaderlandse geest zich over de basis van het hele hoger onderwijs moeten verspreiden.

Taal was een belangrijk cultureel bindmiddel. De eerste officiële spelling van de Nederlandse taal was in 1804 ontworpen door professor M. Siegenbeek, en

grammaticaregels volgden een jaar later uit de pen van de predikant P. Weiland.⁶⁴ Deze erfenis (nota bene uit de Franse tijd) zette koning Willem I in om de eenheidsverstorende dialecten en het toegenomen gebruik van het Frans door zijn Vlaamse en Brabantse onderdanen terug te dringen. Het Vlaams was een volkstaal die weinig werd gebezigd in officiële aangelegenheden, want daar was het gebruik van het Frans *usance*. De koning wilde het Nederlands echter tot officiële en administratieve landstaal verheffen en het Frans verdringen, zo niet uit zijn hele rijk, dan toch uit officiële documenten, de rechtbanken en het onderwijs. Dit zou onder andere kunnen worden bereikt via de universiteit, de kweekvijver voor publieke beambten.⁶⁵

Naast het praktische nut van de taal was er het ideële van de boodschap. Veel verlichte letterkundigen aan de Nederlandse universiteiten werden gekenmerkt door een geest die ook koning Willem I had beïnvloed, en die een belangrijke invloed had op de wijze waarop werd nagedacht over thema's als staat, volk en gezag. Deze geest getuigde niet zozeer van het scherpe nationalisme dat bekend is van het einde van de negentiende eeuw, als wel van een subtieler gevoel van vaderlandsliefde dat zich mengde met andere verlichte deugden als harmonie, gematigdheid, eenvoud en vlijt. Liefde voor de antieke cultuur mengde zich met bewondering voor het eigen nationale verleden.⁶⁶ Sommige hoogleraren stelden zich heel expliciet in dienst van de nationale eenheid. De vermaarde Utrechtse wijsgeer Philip Willem van Heusde zag het bijvoorbeeld als zijn plicht:

(...) om in het geslacht, dat ons opvolgen moet, en thans op onze akademiën rijpt, vaderlandsliefde met alle de hooge gevoelens, die daarmede verbonden zijn, op te wekken of te voeden, en zoo ons zuiden en noorden voor het vervolg, naar den wensch aller echte Nederlanders, met éénen geest te bezielen, en hecht te verbinden.⁶⁷

Waar in het noorden al een zekere culturele traditie van vaderlandsliefde en Oranjegezindheid bestond, moest in het zuiden hard worden gewerkt aan de legitimering van het nieuwe gezag. De Neerlandici die in Gent, Leuven en Luik werden aangesteld publiceerden geschriften met klinkende titels als *Redevoering over de Nederlandsche taal, het beste middel ter bevordering van ware vaderlandsliefde*; *Redevoering over den waren volksroem* en *Leerrede over de pligten van onderdanen jegens de burgerlijke overheid*.⁶⁸ De bezoeker van de avondcolleges van professor Kinker te Luik moest:

(...) met kennis van zaken kunnen verzekeren, dat de kandidaat reeds zooveel Hollandsch verstaat als noodig is om een gesprek in die taal te kun-

nen volhouden, en dat hij voorts met goede gevoelens voor den Vorst, het vaderland en de vaderlandsche taal bezielde is.⁶⁹

Niet elke student in het zuiden was even vervuld van zulke goede gevoelens. Belgische studenten en professoren bleken na verloop van tijd steeds minder van het stichtende Hollandse werk gediend te zijn. De rapporten die de minister van de taalprofessoren in het zuiden ontving, vooral die uit het Waalse Luik, waren vaak klaagzangen over vijandigheid en tegenwerking. De strijdlustige Kinker schreef vanuit Luik hoe hij door studenten werd geboycot, hoe zijn colleges werden verstoord en hoe zijn weinige studenten het leven moeilijk werd gemaakt. Kinker verdacht bovendien een van zijn medeprofessoren ervan achter het negatieve advies te zitten dat leidde tot de intrekking van de studiebeurs van de Luxemburger Jean Würth, Kinkers favoriete student en beoogd toekomstig lector of hoogleraar in de Hollandse taal- en letterkunde.⁷⁰ Al na drie jaar verzochtte Kinker in een brief aan de minster dat hij ‘misschien wel iets beters zou kunnen doen dan voor de doove ooren der Walen het Hollandsche evangelie te verkondigen’.⁷¹ De resultaten leken inderdaad teleurstellend: in de periode 1818-1830 vonden in Leuven slechts tien promoties in de letteren plaats, terwijl daar gedurende de hele periode jaarlijks tien studiebeurzen konden worden genoten.⁷²

Het openbaar lager onderwijs

Het middel van de studiebeurs werd ook aangewend om voor het lager openbaar onderwijs te voldoen aan de behoefte aan gekwalificeerde onderwijzers. Volksopvoeding en -verlichting mochten niet beperkt blijven tot de ‘geleerde stand’. Een zo ruim mogelijk publiek moest worden bereikt. Daarom was ten tijde van de Bataafse Republiek in 1806 een staatsmonopolie op het lager onderwijs gevestigd. De onderwijsinhoud moest zo zijn ingericht, aldus de wet:

(...) dat onder het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden.⁷³

Koning Willem I liet de wet en het staatsmonopolie bij zijn aantreden in stand en probeerde deze in het kader van bestuurlijke uniformiteit en volksopvoeding ook in de Zuidelijke Nederlanden in te voeren.⁷⁴

De regering stond daarbij voor een flinke opgave. In het zuiden had nooit een centrale wettelijke regeling voor lager onderwijs bestaan en onder Napoleons heerschappij was de jongste jeugd daar grotendeels vergeten. Uit de tijd voor de

revoluties waren restanten van een sterk versnipperd onderwijsaanbod overgebleven met onder andere kerkelijke en gemeentelijke instellingen, die niet aan kwaliteitseisen hoefden te voldoen. In sommige streken als de Ardennen waren nauwelijks scholen. Daar leerden mensen elkaar lezen en soms schrijven. Willem I zou daar nu verandering in brengen door een grote hoeveelheid eenvoudige openbare scholen te stichten.⁷⁵

Niet alleen uit het oogpunt van wettelijke uniformiteit was dit van belang; ook ter bevordering van de culturele eenheid in de Nederlanden was lager onderwijs een belangrijk middel. Op scholen in de Vlaamse provincies mocht geen Franse taal meer worden onderwezen (hoewel dit in praktijk toch gebeurde) en de voertaal moest de Nederlandse zijn. In de Waalse provincies werd de Nederlandse taal een verplicht schoolvak. De literatuur spreekt in dit kader zelfs van 'ontfransingspolitiek'.⁷⁶ De regering wenste de Franse culturele invloed te vervangen door een Groot-Nederlandse gedachte. De onderwijzer van de lagere school kreeg als wettelijke taken opgedragen 'de gemoederen der leerlingen zedelijk te vormen en (...) hen liefde voor het vaderland, eerbied voor 's Lands regering en wetten in te scherpen'.⁷⁷ Adriaan van den Ende, een geestelijk vader van de wet van 1806, verwoordde het praktisch Nederlands belang bij het lager onderwijs in het zuiden het meest concreet: 'Van de vorming der Belgische jeugd moet veel afhangen, wat België op den duur voor Holland al of niet zijn zal.'⁷⁸

Beurzen voor de onderwijzersopleiding

Om het lager onderwijs van de grond te krijgen was het zaak om een grootschalige opleiding van onderwijzers op te zetten. De wet van 1806 eiste een opleiding met diploma van de leerkrachten. Vele honderden nieuwe onderwijzers moesten daarom worden opgeleid. Maar voorzichtigheid was geboden. Onderwijsminister Ocker Repelaer van Driel hield de koning voor dat de Belgen niet in een systeem konden worden gedwongen dat vreemd was aan hun oude gewoonten en rechten, vooral niet omdat men nu een religieus neutraal onderwijs op probeerde te leggen aan een overwegend katholieke bevolking. De zuiderling moest uit eigen overtuiging de verlichte onderwijspolitiek gaan onderschrijven. Daartoe was voorlichting en goed voorbeeld noodzakelijk. Het voorschrift van Repelaer was daarom: 'Aanmoediging van allerlei aard, vooral dezulke die het eigenbelang in het spel brengen'.⁷⁹ Studiebeurzen voor onderwijzers in opleiding leken daarbij een geschikt instrument.

De onderwijzersopleiding werd gedeeltelijk door de overheid ter hand genomen. De bestaande kweekschool van de private Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Haarlem werd overgenomen door het rijk, en die te Groningen kreeg f 600,- rijkssubsidie. Deze kweekscholen werden de meest prestigieuze van de

onderwijzersopleidingen. Aankomende onderwijzers konden hier theoretisch onderricht ontvangen. Praktische ervaring konden zij opdoen aan lagere scholen, die aan deze inrichtingen waren verbonden. Jaarlijks werden in Haarlem twintig nieuwe onderwijzers opgeleid, en tien mensen die het vak elders hadden geleerd konden er worden bijgeschoold. Het was de persoonlijke wens van koning Willem dat ook het zuiden een eigen rijkskweekschool kreeg. Deze werd gevestigd te Lier bij Antwerpen. Leerkrachten van deze school moesten eerst een periode in Haarlem hebben gestudeerd alvorens in de nieuwe school aan de slag te kunnen.⁸⁰

Om deze instellingen voldoende belangstelling te doen wekken was een kleine aanmoediging op haar plaats. Het beroep van onderwijzer aan de lagere school had een bescheiden aanzien en dito salaris. De jongemannen die het beroep ambieerden waren zelden vermogend genoeg om enkele jaren de onderwijzersopleiding te volgen. Deze kweekscholen boden volledig dagonderwijs, dat weinig tijd overliet voor bijverdiensten. Aan zowel de Haarlemse als de Lierse school werden daarom jaarlijks tien hele beurzen van f 250,- en vijf halve van f 125,- beschikbaar gesteld, bij voorkeur voor zuiderlingen. Vijf kwekelingen mochten kosteloos studeren. De twintig studenten die er per jaar werden opgeleid werden dus allemaal financieel gesteund. Daarnaast ontvingen ze bij aankomst aan de kweekschool een 'douceur' ('mildheid') van de regering van f 50,-, en bij voltooiing van de studie nog eens. Ook was er plaats voor tien onderwijzers die al elders waren opgeleid, maar in Haarlem of Lier hun studie wilden voltooien. Zij kregen gratis onderwijs en tweemaal een 'douceur', maar moesten wel hun boeken zelf betalen.⁸¹

Jaarlijks waren er vele tientallen aanmeldingen voor de toelatingsexamens van de kweekscholen. Zodoende kwamen alleen de beste gegadigden in aanmerking voor een plaatsing en een beurs.⁸² De noden van het lager onderwijs in het zuiden waren groot, dus werden de voorzieningen in 1823 en 1824 verruimd. In Haarlem was voortaan jaarlijks plaats voor 30 begunstigden, en in Lier voor 35.

	1 ^e klasse	2 ^e klasse	3 ^e klasse	4 ^e klasse
Haarlem	6 x f 220,-	12 x f 190,-	8 x f 150,-	4 x gratis
Lier	12 x f 200,-	12 x f 150,-	6 x f 50,-	5 x gratis

Beurzen voor de rijkskweekscholen vanaf 1823/1824.

Bron: Koninklijk Besluit 8 september 1823 en 3 juli 1824.

Drie jaar later werden nog wat wijzigingen gebracht in de verdeling voor Lier, maar het totaalbedrag bleef ongeveer gelijk.⁸³

Naast de opleiding van nieuwe onderwijzers had de regering aandacht voor de vergroting van de vakkennis van functionerende leraren. Op persoonlijk initiatief van de koning werd hun de mogelijkheid geboden om met een tegemoetkoming van f 50,- en verstrekking van gratis lesmateriaal naar Lier te komen. Zij mochten dit doen met vijf tegelijk en voor een periode van twee maanden.⁸⁴ In de provincies buiten Antwerpen konden leerkrachten zich in de zomermaanden in een van de vele leegstaande schoolgebouwen bij laten spijkeren. In deze zogenaamde ‘normaallessen’ werd aandacht besteed aan de onderwijsmethoden en aan vergroting van kennis op het gebied van aardrijkskunde, wiskunde, geschiedenis en soms natuurkunde en ‘kosmografie’. De provincies ontvingen van rijkswege een subsidie voor reis- en verblijfskostenvergoedingen. In Luxemburg kregen de ijverigste leraren dit geld; in Henegouwen zij die door de overheid waren uitgenodigd om al dan niet vrijwillig zich bij te laten scholen.⁸⁵

Omdat de onderwijsachterstand van het zuiden zo groot was dat de regering niet op de opleiding van leerkrachten wilde wachten, startte zij een overplaatsingsprogramma. Ongehuwde katholieke onderwijzers uit het noorden konden zich aanmelden voor overplaatsing naar het zuiden. Noordelijke leerkrachten hadden het voordeel dat zij niet gemakkelijk onder invloed van de Franse taal en cultuur zouden raken, en minder gevoelig waren voor anti-Hollandse sentimenten. Voor zij vertrokken naar hun nieuwe standplaats moesten ook zij enige tijd naar Haarlem komen om ingewijd te worden in de moderne onderwijstechnieken. Ter bestrijding van hun onkosten werd jaarlijks f 2000,- ter beschikking gesteld.⁸⁶

Onderwijzeressen voor het middelbaar onderwijs

Voor het eerst werden vanaf 1827 ook vrouwen met studiebeurzen ondersteund. Het lager onderwijs in de Nederlanden was gemengd; jongens en meisjes tot twaalf jaar gingen samen naar school. Het vervolgonderwijs vond echter gescheiden plaats, zodat beide groepen konden worden voorbereid op hun verschillende toekomstige levenstaken. Het middelbaar onderwijs aan de zogenaamde Franse meisjesscholen werd gegeven door onderwijzeressen. Van hen werd verwacht dat zij het ‘schoolhouderessenexamen’ aflegden voor ze werden aangesteld. Er bestond echter geen opleidingsinstituut waar kandidaten zich op dit examen konden voorbereiden. De kweekscholen lieten geen vrouwen toe. In 1816 werd de minister op dit euvel gewezen door de commissaris voor het lager en middelbaar onderwijs, Adriaan van den Ende. De tijd werd echter nog niet rijp geacht voor een kweekschool voor vrouwen. De minister wachtte op

‘meer gunstige omstandigheden’, waarmee hij bedoeld kan hebben dat hij het benodigde geld niet vrij kon of wilde maken.⁸⁷

Tien jaar later was nog steeds geen leraressenopleiding georganiseerd, en provinciale schoolopzieners en gouverneurs klaagden steen en been over de kwaliteit van het meisjesonderwijs. Zij vonden de toestand onacceptabel, want het bereik van de moderne pedagogiek kon zich niet slechts tot het mannelijk volksdeel beperken. Zij drongen opnieuw aan op een kweekschool. De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, P.L.S. van Gobbelschroy, meende nog altijd niet over voldoende financiën te beschikken en stelde voor om in plaats daarvan enkele beurzen te verstrekken, die vijftien- en zestienjarige meisjes in staat moesten stellen om aan erkende kostscholen een onderwijzersopleiding te volgen. Dit voorstel ging niet ver genoeg volgens de opzieners en gouverneurs, maar de koning gaf het zijn zegen en zo werden in 1827 tien hele beurzen van f300,- en tien halve van f150,- ingesteld, die maximaal drie jaar konden worden genoten door meisjes aan kostscholen in Brussel, Zaltbommel, Luik, Doornik, Amsterdam, Haarlem, Groningen, Luxemburg en Maastricht.⁸⁸

Dit onderwijs was gebrekkiger dan dat aan de kweekscholen, want de kostschoolhouderessen hadden zelf weinig onderricht volgens de nieuwe onderwijsmethoden ontvangen. Na enkele jaren bleken de resultaten van dit programma tegen te vallen. Teleurgesteld constateerde de minister dat de meeste bursalen gouvornante waren geworden of teruggekeerd waren naar hun ‘gewoon huisselijk bedrijf’.⁸⁹ Ondanks alle beperkingen was deze voorziening een bijzonderheid, als eerste vorm van publieke ondersteuning van vrouwelijke studenten in Nederland.

De rol van de staat in de opleiding van onderwijzers

Er zat bij deze vrijgevigheid een addertje onder het gras. De Koninklijke Besluiten omtrent de opleiding van mannelijke en vrouwelijke onderwijzers voor lager en voortgezet onderwijs spraken niet van *landsbeurzen*, maar van *landsbeurzen en prebenden*. Dit laatste betekende dat de giften gedeeltelijk werden betaald uit rentes over kerkelijke goederen die door godsdienststrijd in de zestiende eeuw en verlichte hervormingen sinds de achttiende eeuw in staatshanden waren gekomen. De wet zweeg over de omvang van dit gedeelte, maar vermoedelijk streefde de regering ernaar om de kosten voor de publieke kas tot een minimum te beperken. De staat zorgde dus wel dat de kwekelingen werden onderhouden, maar betaalde dit bij voorkeur niet uit algemene middelen. Voormalig bezit van de kerk werd aangewend. Voor veel zuidelijke onderdanen van de vorst, op wie de kweekscholen toch vooral waren gericht, kunnen deze beurzen daarom hebben gevoeld als een sigaar uit eigen doos.⁹⁰

Daarnaast ontving slechts een beperkt gedeelte van de kwekelingen een opleiding van de staat. De meesten bezochten particuliere kweekscholen zoals die van het Nut of leerden het vak in de praktijk, in de leer bij een schoolmeester. In de periode 1815-1830 zijn ongeveer 2000 nieuwe onderwijzers aangesteld. Daarvan kunnen de rijkskweekscholen niet meer dan een derde deel voor hun rekening hebben genomen. Dat betekent dat de opleidingen in het beheer van private partijen of gemeenten het grootste deel van de kwekelingen leverden.⁹¹ Voor dit doel waren veel particuliere studiebeurzen beschikbaar. Een nadeel hiervan was vaak dat de nodige, uit vroeger periodes stammende eisen aan de kandidaten werden gesteld. De Maastrichtenaar Mathias Wynants had bijvoorbeeld in zijn testament vastgelegd dat de ontvangers van toelagen uit zijn erfenis alleen 'eerlyke, deugdzame en wettelijke borgers, kinderen dezer stad Maastricht, van de roomsch-Katholyke religie, en gene andere zyn moeten'.⁹²

Het aandeel van de staat in de totale opleidingsinspanningen kan bescheiden worden genoemd. Dit ondanks de grote ambities die de regering koesterde op dit gebied. Zij had bij wet immers een staatsmonopolie gevestigd op lager en middelbaar onderwijs. Toch was zij slechts beperkt bereid voor de kosten op te draaien. De staat zag zijn taak dan ook niet zozeer op uitvoerend vlak, als wel in de vorm van aanmoediging en ondersteuning.⁹³

Hoe bescheiden de overheidsinspanning ook geweest mag zijn, de doelstellingen waren dat niet. Zowel het hoger als het lager onderwijs was erop gericht om de leerlingen te vormen tot rationele, ontwikkelde, nuttige, verdraagzame, vaderlandslievende en gezagsgetrouwe staatsburgers. De regeringsgezinde pastoor Lauwers zei het treffend, toen hij de prijzen uitdeelde aan de beste leerlingen van zijn armenschool te Brussel:

Vergeet nooit, dat gij uw geheel geluk aan uwe meesters hebt te danken, en vooral aan hem, die hen heeft aangesteld, namelijk aan den Vader des Vaderlands, aan onzen Doorluchtigen Koning, die u zoo gaarne tot zedelijke en nuttige burgers der maatschappij wil helpen aankweken, en geen ander loon van u vergt, dan dat gij, gehoorzaam aan de wetten, als getrouwe onderdanen leeft, en met hem, in uwen kring, 's lands belangen helpt bevorderen. Lang leve de Koning!⁹⁴

Beeldende kunst

Kunst werd gezien als belangrijke graadmeter van het peil van Nederlands beschaving. Daarover bestonden grote zorgen. De Nederlandse patriottenbeweging was mede voortgekomen uit een weemoed naar een groots verleden en uit afkeer van het algemeen waargenomen verval. Dit trof ook de beeldende kun-

sten. De oude roem van de Vlaamse en Hollandse meesters moest nieuw leven worden ingeblazen. De koning en zijn adviseurs stippelden daartoe een stimuleringsbeleid uit. Zij gingen daarbij behoedzaam te werk, omdat ze voelden dat de bloei van de kunsten zich niet liet dwingen. De hogere kunsten bloeiden slechts in vrijheid, en konden gemakkelijk worden verstikt wanneer ze werden onderworpen aan gedetailleerde staatsregelingen. Zonder zich met de artistieke inhoud te bemoeien beperkte de regering zich daarom tot stimulerende maatregelen. Studiebeurzen hoorden daarbij.⁹⁵

Het rijk verplichtte de gemeenten van een bepaalde omvang om de kosten te dragen van een tekenschool waar gratis onderwijs werd aangeboden. Deze scholen waren bedoeld voor technisch en artistiek tekenonderwijs ofwel de 'nuttige' en 'schone' kunsten. 'Den handwerksman' kon hier een gratis opleiding volgen in de tekenkunde en de grondslagen van de civiele bouwkunde. De kunstenaar in spe kon zich hier bekwamen in het realistisch tekenen van modellen. De grotere steden moesten tekenacademies oprichten, waarbij alleen Brussel, Brugge, Den Bosch en Groningen een subsidie genoten.⁹⁶ De maatregel had effect: in 1829 waren er al vierhonderd in het hele koninkrijk. De 'schone' kunsten deden het op deze scholen aanzienlijk beter dan de 'nuttige'. Het onderwijs in het technisch tekenen kwam nauwelijks van de grond.⁹⁷

Het neusje van de zalm op kunstzinnig gebied werd gevormd door de twee 'Koninklijke Akademien van Beeldende Kunsten' te Amsterdam en Antwerpen. De meest begaafde schilders, graveurs, beeldhouwers en architecten konden hier terecht. Om onderlinge competitie te bevorderen mochten beide instellingen jaarlijks een Prix de Rome van f1200,- uitreiken, die de beste studenten in staat moest stellen om vier jaar lang in Rome hun opleiding te voltooien. Dit alles was niet vrijblijvend. Willem I en zijn ministers hadden lering getrokken uit de ervaringen van koning Lodewijk Napoleon, van wiens bursalen de helft na de opleiding weigerde naar huis terug te keren. Het bedrag werd daarom in delen uitbetaald, waarbij het laatste gedeelte pas werd uitgekeerd wanneer de kunstenaar terugkwam naar de Nederlanden om zich daar definitief te vestigen.⁹⁸ Ook voor het omgekeerde waakte de koning hoogstpersoonlijk, getuige dit merkwaardige briefje in het archief van Binnenlandse Zaken:

Zijne Majesteit verlangt te weten of de beeldhouwer [L.] Van Geel reeds naar zijne bestemming vertrokken is en zo neen of hij niet beschouwd kan worden als de hem verleende ondersteuning te hebben verbeurd.⁹⁹

Koning Willem I stond bekend om zijn vergaand oog voor detail; zelfs deze beeldhouwer kon zich er niet aan onttrekken.

De zelfbenoemde kunstenaar die nooit een kunstacademie had bezocht kon

ook aanspraak maken op ondersteuning bij zijn studie. De schilder E. Jelles Eelkama wilde bijvoorbeeld een reis maken naar Zwitserland en Italië voor bestudering van het landschap. Hij kreeg daarvoor een beurs en maakte zijn reis, maar ook hij ontsnapte niet aan de bijzondere aandacht van de koning. Zijne Majesteit wilde met eigen ogen bewijzen zien van de vorderingen van Eelkama. Wel ontsnapte hij aan het oog van de Tweede Kamer, want dergelijke ondersteuning werd ongespecificeerd onder de begrotingsposten ‘aanmoediging van wetenschap een schoone kunsten’ en ‘onvoorziene uitgaven’ gebracht.¹⁰⁰

Met de inhoud van de kunst bemoeide de overheid zich nauwelijks. De historicus Roel Pots noemt het kunstbeleid in de vroege negentiende eeuw ‘voorwaardenscheppend’, dus beperkt tot subsidies, opleidingen en het aanleggen van artistieke en wetenschappelijke collecties.¹⁰¹ De onderwerpkeuze stond kunstenaars verder vrij, op voorwaarde dat deze zich niet tegen de staat keerde.

Kerk en staat

Het meest heikele punt bij koning Willems pogingen om noord en zuid samen te laten smelten was de godsdienst. De twee rijkssdelen verschilden op dat punt fundamenteel van elkaar. Het noorden kende sinds de reformatie een grote religieuze verscheidenheid, waarbij de Nederlandse Hervormde Kerk de toon aangaf, en katholieken met achterstellingen te kampen hadden. Het zuiden was daarentegen bijna volledig rooms-katholiek en sommige conservatieve geestelijken daar bleven het protestantisme als ketterij bestrijden. Koning Willem I had een afkeer van religieuze dogmatiek en wilde zich niet neerleggen bij de tweespalt. Deze stond zijn idealen van volksverlichting en nationale eenheid in de weg. Hij liet in vertrouwelijke gesprekken met zijn ministers blijken dat hij de religieuze verdeeldheid van zijn volk maar moeilijk begripen kon. Het katholicisme en protestantisme waren op dezelfde leerstukken gebaseerd, en fundamentele geschilpunten waren in zijn ogen slechts details. Als de paus het celibaat afschafte, zo meende hij, dan zou men best tot een gezamenlijke, neutrale viering van het ‘gedachtenisfeest van Christus’ kunnen komen.¹⁰² Dan kon hij zichzelf aan het hoofd plaatsen van een nationale, harmonische en neutrale christelijke kerk waarin iedere gezindte een plaats vinden kon. Buitenlandse geestelijke invloeden zouden dan geen vat meer kunnen krijgen op zijn onderdanen. De kerkgenootschappen zouden in de vorst een geestelijk leider moeten gaan herkennen, en hun rol gaan spelen in het nationale opvoedingswerk.¹⁰³ Om dat te bereiken probeerde de koning de opleiding van predikanten en priesters inhoudelijk naar zijn hand te zetten. Zijn minister van Binnenlandse Zaken hield de Tweede Kamer voor:

Nu is er geen stand van zoo veel gewigt voor de maatschappij als die van Godsdienstleeraars, geen die grooteren invloed uitoefent op de gemoederen der ingezetenen. Het is daarom van veel belang, dat het burgerlijk gezag een wakend oog hebbe op de opleiding van toekomstige Godsdienstleeraars.¹⁰⁴

Zulke instrumentele opvattingen over de rol van religie in de samenleving waren niet vreemd onder Europese vorsten. In de recente geschiedenis hadden de Oostenrijkse keizer, de Pruisische koningen en Napoleon al met wisselend succes geprobeerd de kerk ondergeschikt aan de staat te maken. In de periode 1815-1830, toen de stofwolken van de Franse Revolutie en haar nasleep langzaam optrokken, was niet duidelijk hoe in Europa de machtsverhouding tussen kerk en staat uitvallen zou. De verschillende kerkelijke stromingen waren een aanzienlijk deel van hun wereldlijke macht kwijtgeraakt en veel staten probeerden hun plaats in te nemen. In dit licht moet de verlichte staatskerkelijke politiek van Willem I worden gezien.¹⁰⁵

De protestantse kerken

Twintig van de zeventig landsbeurzen voor de universiteiten in het noorden waren bestemd voor studenten in de theologie. Dat wil zeggen, Nederlands-hervormde theologie, want daarop legden de noordelijke universiteiten zich exclusief toe. De predikantenopleiding mocht zich verheugen onder de bijzondere aandacht van de overheid; de commissie-Van der Duyn stelde dat er 'misschien geen stand' was, 'aan welken den staat meer onmiddellijk gelegen ligt'.¹⁰⁶

De theologiebeurzen pasten in een pakket van maatregelen waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk in 1816 onder een zekere staatscontrole werd geplaatst. In de hervormde synode werden ambtenaren van het ministerie van Eeredienst geplaatst. De predikantenopleiding werd onder hoede van de rijksuniversiteiten gebracht, waar de kroon de hoogleraren benoemde. Leerstellige vraagstukken werden uit handen van de synode genomen en ondergebracht bij de drie staatsfaculteiten.¹⁰⁷ Door de verlening van studiebeurzen kreeg de minister van Binnenlandse Zaken invloed op de selectie van toekomstige predikanten. Bij toetreding tot het predikambt konden dominees een rijkssalaris tegemoet zien, zodat zij ook financieel aan het openbaar gezag werden verbonden. Zo werden kerkdienaars voortgebracht 'van welken algemeene bevoegdheid tot het Leeraarambt [predikambt] zich de Staat verzekerd konde houden', aldus de commissie-Van der Duyn.¹⁰⁸ Al deze controlemiddelen stelden de overheid in staat om de predikanten met een publieke taak te belasten: zij hadden bij te dragen aan de bewaring van nationale orde en eendracht en de 'aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland'.¹⁰⁹

Twee jaar later viel de Lutherse Kerk dezelfde behandeling te beurt. Haar kwekelingen werden naar dezelfde theologische staatsfaculteiten gestuurd, en voor de specifiek lutherse opleiding werd een noodzakelijke gang naar Duitsland vervangen door het Luthers Seminarium te Amsterdam, opgericht op koninklijk initiatief. Ook deze studenten konden bij bestijging van de kansel een rijksalaris tegemoet zien.¹¹⁰ Het Organiek Besluit bepaalde bovendien dat de lutherse, doopsgezinde en remonstrantse seminaries voortaan door de staat werden gesubsidieerd. Buiten de twintig landsbeurzen voor hervormde theologie werden nog drie studiebeurzen van elk f 300,- voor deze drie bijzondere seminaries uitgetrokken.¹¹¹

De overheid schreef aan de theologische faculteiten een onderwijsinhoud voor waarin ruimte werd gemaakt voor het verlichte denken en bevordering van nationale eenheid. Zo waren er encyclopedische wetenschapsvakken als sterrenkunde, proefondervindelijke natuurkunde en zelfs landbouweconomie. Maar het Organiek Besluit schreef 'vooral' de kunst van 'Hollandschen stijl en welsprekendheid' voor.¹¹² Dat wil zeggen: predikanten uit alle windstreken werden geacht in het Hollands te articuleren en de vaderlandse literatuur te kennen op basis van de nieuwe standaardtaal. Er werd geoefend op de juiste uitspraak van de klanken. Dit vak had enerzijds een praktisch nut omdat jonge dominees zelden een gemeente vonden in hun geboortestreek en in het Hollands wellicht redelijk verstaanbaar waren. Anderzijds had het een meer politieke lading omdat het volk zo kon wennen aan een door de overheid vastgelegde standaardtaal. Van Groningen tot Brussel hoorden de protestantse kerkgangers de dienst in het Hollands aan en werden de liederen in die taal gezongen.¹¹³ Bovendien ontwikkelden veel hervormde predikanten zich tot begenadigd schrijvers en dichters die vervuld waren van vaderlandsliefde, en zodoende koning Willems beleid in woord en daad ondersteunden.¹¹⁴

Theologiebeurzen

Om deze staatsopleidingen aan de drie noordelijke universiteiten voldoende met studenten te bezetten was de verstrekking van studiebeurzen noodzakelijk. Zoons uit aanzienlijke families zagen weinig toekomst in het bescheiden ambt van predikant, en lieten de opleiding vaak links liggen. Het waren vooral jongens uit de lagere middenstand, die bereid waren de kansel te bestijgen. Daartoe moesten zij wel financieel in staat worden gesteld.¹¹⁵

Naast deze permanente was er een tijdelijke noodzaak tot het verlenen van theologiebeurzen. De Bataafs-Franse periode had de kerken geen goed gedaan. Door de scheiding van kerk en staat werd in 1798 bepaald dat religieuze zaken behoorden tot het persoonlijke leven, en niet langer vielen onder de overheids-

verantwoordelijkheid. Omdat de kerkgemeenten daarna zelf hun predikant moesten betalen, maar velen dit niet konden of wilden, liepen de inkomsten van predikanten sterk terug. Sommigen konden ternauwernood zichzelf en hun gezin onderhouden, anderen raakten aan de bedelstaf. Later werden de traktementen op papier hersteld, maar in praktijk kon de armlastige overheid niet met regelmaat uitbetalen. In deze omstandigheden nam het aantal dominees af. Bij de oprichting van het nieuwe koninkrijk in 1815 was er zodoende sprake van een aanzienlijk tekort.¹¹⁶

Omdat Willem I de staat en de kerken tot harmonisch geheel wilde smeden voelde hij zich medeverantwoordelijk voor de oplossing van dit probleem. De hervormde burgers maakten zelf een aantal nieuwe beurzenstichtingen voor de predikantenopleiding aan. De staat leverde zijn bijdrage met de twintig landsbeurzen, en in 1820 met een vrijstelling van het betalen van collegegeld voor alle theologanten. Dit bedrag maakte met f 200,- ongeveer een vijfde tot een derde deel uit van de totale jaarlijkse studiekosten, zodat ook deze vrijstelling een aanzienlijke financiële ondersteuning van de student betekende. Omdat collegegeld rechtstreeks door de hoogleraar werd geïnd en een belangrijke aanvulling op zijn inkomen was, moesten de professoren van overheidswege met f 400,- per jaar worden gecompenseerd voor dit verlies. Naast deze vrijstelling verviel het verbod op het genieten van een particuliere beurs naast een rijksbeurs. De synode had daar dringend toe verzocht. Deze uitzondering stelde de student in staat om zijn complete studie en levensonderhoud te dekken zonder enige bijdrage uit eigen middelen, wat in de praktijk vaak voorkwam. Daarnaast genoot hij vrijstelling van de verplichte schutterijdienst. Ten slotte konden predikanten met studerende zoons aanspraak maken op f 200,- 'akademiegeld', een verhoging van hun salaris.¹¹⁷ Deze maatregelen hebben hun uitwerking waarschijnlijk niet gemist: overal werd een piek in het aantal theologiestudenten waargenomen, die uiteindelijk leidde tot een waar overschot, waarover later meer.¹¹⁸

Na verloop van tijd kwamen van verschillende zijden grote bedragen voor de theologische studie beschikbaar. De dissertatie van Ruben Schalk gaat nader op in op die vele financieringsbronnen. Hier volstaat een negentiende-eeuwse getuigenis, die laat zien waar een onvermogene theologiestudent van rond kon komen:

In September 1815 werd de toen zeventienjarige Van Groningen te Leiden als akademieburger ingeschreven. De lof, door hem te Haarlem gewonnen, had het zijnen vrienden ligt gemaakt hem van verschillende zijden financiële hulp te doen toekomen, zoodat hij althans de noodzakelijkste onkosten van het universiteitsleven, met inachtneming van veel overleg, bestrijden kon. Uit de

toen nog bestaande landsbeurs vloeiden hem *f*300 toe, uit die van mevrouw de wed. Stein te Haarlem *f*200. Een bloedverwant schonk hem jaarlijks *f*50, en een weldoener, wiens naam hij nimmer te weten kwam, een dergelijke som. Stelden hem deze gezamenlijke inkomsten in staat als student te leven, tot aankoop van boeken en voor levensgenot, dat slechts voor geld verkrijgbaar was, schoot natuurlijk niet veel over. Dit belette echter niet, dat zijn akademie-tijd hem eene levensperiode werd, waarop hij in later jaren steeds met de grootste vreugde en dankbaarheid terugzag.¹¹⁹

De toestroom van studenten uit lagere maatschappelijke standen die op deze manier werd bevorderd bleef niet onopgemerkt in de relatief gesloten academische wereld. De Leidse hoogleraar C.J. van Assen, van wie een publiek geheim was dat aristocratische studenten bij hem wat gemakkelijker door de studie kwamen dan anderen,¹²⁰ zag een kwade invloed uitgaan van al deze stimulerende middelen:

Om het gebrek aan predikanten te gemoet te komen, heeft men uit verkeerd geplaatste godsdienstigheid sommen bijééngebracht, die, met de landsbeurs – à *f*300 – verenigd, aan jongelieden uit den klein-burgerlijken stand tot *f*1000 inkomen geven. Een cathecheseermeesterszoon is door zijne gemeente wegens liederlijkheid weggejaagd. Het zoontje van de stovenzetter in de Grote Kerk in Den Haag wist, na vier jaar studie, op een examen voor de beurs nog niet, waar Paulus geboren was. Om onze Kerk, die zoo hachelijk staat, op te houden en nader met den Staat te verbinden, moeten wij predikanten hebben uit den fatsoenlijken stand, wien vrijwillige keus, geen kostwinningsplan drijft.¹²¹

Ondanks zulke kritiek zijn de landsbeurzen voor theologen 28 jaar lang verstrekt en hebben zij mogelijk gemaakt dat de opleiding goed bezocht werd. Samen met de traktementen hebben de landsbeurzen eraan bijgedragen dat predikanten financieel gebonden werden aan de staat, wat hun loyaliteit aan die staat kan hebben versterkt. Die loyaliteit moest doorklinken vanaf de kansel; hierop was de opleiding mede gericht. De vaderlandsliefde, de gezagsgetrouwheid en de algemene kennis die de koning zo graag onder zijn onderdanen wilde brengen, waren inderdaad kenmerkend voor veel theologen die in deze periode zijn opgeleid.¹²² De protestantse kerken bedienden echter maar een kwart van de bevolking. Om echt van een succesvolle nationale integratie te spreken moest ook de rooms-katholieke kerk tot medewerking worden bewogen. Bij hun pogingen daartoe haalden de koning en zijn ministers zich echter grote problemen op de hals.

Studiebeurzen voor de rooms-katholieke seminaries

Ook de rooms-katholieke kerk ondersteunde haar priesters in opleiding. De kerkelijke seminaries boden vaak kost en inwoning aan hun studenten, en sinds de middeleeuwen bestonden ook beurzen. In 1565 werden deze vastgelegd in het canoniek recht.¹²³ Vóór de reformatie beschikte de rooms-katholieke kerk in heel Europa over uitgestrekte landerijen, kapitalen en recht op lokale belastingen, zodat die beurzen uit eigen middelen konden worden betaald.

In Nederland legden calvinistische overheden aan het einde van de zestiende eeuw beslag op kerkelijke bezittingen. In de Zuidelijke Nederlanden werden deze vanaf het einde van de achttiende eeuw door het verlichte Oostenrijkse en Franse bewind aangetast.¹²⁴ In 1801 sloot Napoleon een concordaat met de paus waarin hij de confiscaties gedeeltelijk compenseerde met staatsbeurzen voor de bisschoppelijke seminaries te Luik, Doornik, Namen, Mechelen en Gent. Ook in het noorden besloot Lodewijk Napoleon in 1809 25 beurzen van f 200,- voor de seminaries in zijn koninkrijk in te voeren. Van daadwerkelijke uitvoering van dit besluit is het echter nauwelijks gekomen. Napoleon trok het bestuur over Holland uit handen van zijn broer nog voor de eerste beurs kon worden verstrekt, en zijn financiële nood was onder druk van de oorlogsinspanningen zo groot dat er geen sprake is geweest van geregelde uitbetaling.¹²⁵

Willem I streefde bij zijn troonsbestijging naar een betere verstandhouding met de rooms-katholieke kerk. Om goede wil te tonen zorgde de koning nu voor een geregelde uitbetaling van de beurzen volgens de bepalingen van het Franse concordaat. Dit zal hem niet altijd makkelijk zijn gevallen: met f 29.000,- per jaar in 1816 tot f 34.900,- in 1825 ging het om grote bedragen.¹²⁶ Mede om de kosten voor de staat te beperken en de relaties te herstellen bepaalde de koning in 1818 dat moest worden gewerkt aan een 'zoo naauwkeurig doenlijk' herstel van de kerkelijke beurzenstichtingen, die sinds het einde van de achttiende eeuw waren verdwenen.¹²⁷

Ijverig gingen geestelijken in de archieven en met krantenadvertenties op zoek naar de oorspronkelijke beheerders van de stichtingen. In veel gevallen lukte dat. Al in 1821 werd in het jaarlijks onderwijsverslag aan de Tweede Kamer gemeld dat 251 stichtingen waren hersteld, met niet minder dan 803 studiebeurzen met een gezamenlijke jaarlijkse waarde van f 80.541,-, vrijwel allemaal voor de seminaries.¹²⁸ Het herstelproces nam daarna nog vele jaren in beslag. De katholieke gemeenschap riep daarnaast een aantal nieuwe beurzenstichtingen in het leven. De kerk stelde een centrale beurzenadministratie in om de stichtingen te beheren en de beurzen toe te kennen.

Toch bleef veel voormalig kerkelijk kapitaal in staatshanden omdat herstel

onmogelijk bleek. Ooit geconfisqueerde landgoederen werden toegevoegd aan de Rijksdomeinen onder beheer van de minister van Financiën, waarmee zij aan hun oorspronkelijke doel werden onttrokken.¹²⁹

De noordelijke beurzenstichtingen, in vroeger tijden in beheer van de Staten-Generaal, waren nog redelijk in tact en werden onder hoede van de minister van Binnenlandse Zaken gebracht. De koning besliste voortaan over uitkering van deze beurzen.¹³⁰

De rol van de regering bij het herstelproces was soms dubbelzinnig. Zij had zowel belang bij een herstel van kerkelijke stichtingen, als bij behoud van controle over goederen die in haar beheer waren gekomen. Bestudering van de briefwisseling in de archieven van Binnenlandse Zaken levert de indruk op dat de minister en zijn ambtenaren zich weinig actief bezighielden met het herstelproces van beurzenstichtingen, maar passief het beheer voerden en pas in actie kwamen wanneer lokale geestelijken of andere belanghebbenden hun recht op eisten. In dat geval kon tot herstel van een beurzenstichting worden besloten. Als niemand zich aandiende, hulde de regering zich in stilzwijgen en hield zij de goederen met bijbehorende opbrengsten in eigen beheer.¹³¹

Ook de verstrekking van beurzen uit stichtingen in staatshanden verliep niet altijd zuiver. Op papier dienden de voorwaarden uit de stichtingsakten zo veel mogelijk te worden gerespecteerd, maar in de praktijk veroorloofde de regering zich grote vrijheid bij het aanwenden van deze beurzen voor eigen doeleinden.¹³² 'Het is (...) te vertrouwen, dat een gedeelte dier ondersteuning ten bate komen zal van degenen, welke roeping gevoelen tot de nuttige maar moeilijke loopbaan van het onderwijs, dat op de Latijnsche scholen en collegien gegeven wordt,' zo deelde de minister bijvoorbeeld mee in het onderwijsverslag aan de Tweede Kamer.¹³³ De regering ging later veel verder daarin, zoals blijkt uit de nu volgende geschiedenis.

Het conflict rond de priesteropleiding

Zoals koning Willem I de protestantse kerkgenootschappen opnam in een centrale staatsregeling, probeerde hij ook de rooms-katholieke kerk binnen bereik te brengen van zijn vaderlijk gezag. Deze pogingen leidden tot een reeks van conflicten. De koning en zijn entourage koesterden een zeker wantrouwen tegen de Kerk van Rome omdat deze een bron zou zijn van buitenlandse geestelijke en politieke invloed. Veel kloosterordes stonden onder toezicht van buitenlandse oversten. De vrees bestond dat zij vooral onder de katholieke Belgische bevolking agiteerden tegen de protestantse vorst en de in naam religieus neutrale regering. De orthodox katholieke Franse koning Lodewijk XVIII zou de Zuidelijke Nederlanden politiek verzwakken via kerkelijke kanalen.¹³⁴ Voor

de Nederlandse vorst was het daarom een zaak van strategisch belang om enige controle te krijgen op de katholieke kerk binnen zijn grenzen.

Naast de gevestigde staatsorde zou de Kerk van Rome volgens de regering het verlichte opvoedingsideaal ondermijnen. De eerste minister van Onderwijs A.R. Falck zag bij de pastoors in het zuiden 'de grofste onkundigheid en eene hinderlijke onbeschaafdheid'.¹³⁵ De secretaris-generaal van het departement van Rooms-Katholieke Eeredienst M.J.F.G. Goubau d'Hovorst stelde vast dat:

(...) de jonge geestelijken welke thans uit de bisschoppelijke kweekscholen komen, zoo weinig beschaafd en zoo onkundig zyn, dat men deernis met hen heeft wanneer men hen in gezelschappen aantreft.¹³⁶

Hij benadrukte daarom de noodzaak om 'algemeene kennis, smaak en verlichting onder de geestelijken te verspreiden'.¹³⁷ Zolang dat niet lukte zou het opvoedingsbeleid van de staat weinig effect hebben op de katholieke meerderheid van de natie. De regering probeerde daarom de priesteropleiding in staatshanden te brengen. Falck legde uit waarom een verlichte opleiding noodzakelijk was voor het functioneren van de staat:

Zij is het voor het gouvernement dat in de uitvoering van deszelfs ontwerpen altijd minder hartelijke en minder nuttige medewerking van onkundige priesters ondervinden zal dan van verlichte; om nu van de openbare tegenstreving der bijgelovigen niet te spreken.¹³⁸

Dit streven vormde een directe inbreuk op de zelfstandigheid van de katholieke kerk. Na de vele vernederingen die zij sinds de Franse Revolutie had moeten ondergaan, was Rome weinig meer bereid om zich staatsbemoeienissen te laten welgevalen. Langdurig en moeizaam verliepen daarom de onderhandelingen tussen de Nederlandse regering en de gezanten van paus Leo XII over een nieuw concordaat, dat de verhouding tussen de kerk en de staat in de Nederlanden moest vastleggen.

Koning Willem's regering meende toegeeflijk te zijn bij de onderhandelingen. Zij bood traktementen voor priesters, studiebeurzen voor seminaristen en subsidies en loon voor hun leermeesters. Goubau adviseerde de koning ruimhartig te zijn, onder andere met studiebeurzen. Zodoende kon de paus wellicht gunstig worden gestemd. Bij soortgelijke onderhandelingen met Frankrijk, Beieren en Napels had de paus onroerend goed geëist voor zijn seminaries. Dit moest worden vermeden door gul te zijn op andere punten.¹³⁹ Goubau's idee strandde echter op tegenstand in de ministerraad; men vond de voorzieningen voor de seminaries 'te kostbaar, en in alle gevallen noodeloos, de beurzen te vermeerde-

ren in de seminariën of laatstgenoemden te vermeerderen'. De koning gaf hun gelijk.¹⁴⁰

De studiebeurzen raakten daarna aan een gevoeliger punt. Voortbouwend op het concordaat van Napoleon had de koning een systeem voor ogen waarbij hij zelf de beurzen aan seminaristen verleende na voordracht van kandidaten door de bisschoppen. Het zou uiteindelijk de koning moeten zijn die bepaalde wie een beurs ontving. De pauselijke gezant Mgr. Nasalli bedong echter het exclusieve recht van de bisschoppen om ongeschikte seminaristen uit de opleiding te zetten. Koninklijke inspraak was voor Rome onbespreekbaar, omdat het de hervormde koning als buitenstaander niet wilde laten bepalen wie geschikt was voor het priesterschap.¹⁴¹ Uiteindelijk vormde het beurzenstelsel voor de priesteropleiding zo een van de breekpunten bij de onderhandelingen om het concordaat, die tijdelijk werden gestaakt in november 1824.

Studiebeurzen in de strijd om het seminarie

Met het mislukken van het concordaat werden de priesters nog altijd op een traditioneel scholastieke wijze opgeleid. Inmiddels bestond het nieuwe koninkrijk bijna tien jaar, en nog was de beoogde verlichte katholieke staatsfaculteit niet tot stand gebracht. Niet alleen de regering zat daarmee in haar maag, ook sommige katholieke geestelijken als de aartspriester van Amsterdam erkenden dat de moderniteit van het onderwijs aan de seminaries te wensen overliet.¹⁴² De koning besloot niet langer te wachten op een overeenkomst met Rome en richtte in 1825 eenzijdig het Collegium Philosophicum te Leuven op. Aan deze staatsinstelling zouden de gewenste 'algemeene kennis, smaak en verlichting' aan toekomstige priesters worden bijgebracht. Het vakkenpakket leek sterk op dat van de universitaire letterenstudie. Twee jaar lang zouden de pupillen worden onderhouden over onder andere de klassieke talen, de vaderlandse geschiedenis, Nederlandse letterkunde en welsprekendheid, natuurkunde, wijsbegeerte en redeneerkunde. Pas als dit alles met succes was afgerond mochten zij zich aanmelden voor het bisschoppelijk seminarie. Om ontwijking van deze wetenschappelijke studie tegen te gaan werd een diploma van het Collegium verplicht gesteld voor alle seminaristen, en werd studie in het buitenland verboden op straffe van uitsluiting van het priesterschap. Zo meende de koning de aankomende geestelijkheid te kunnen dwingen tot het volgen van een staatsopleiding in de door hem gestichte school.¹⁴³

Al snel bleek de verstrekking van studiebeurzen een noodzakelijk drukmiddel in de tegenstelling die nu ontstond. De paus verklaarde dat de wijsbegeerte van het Collegium Philosophicum niet strookte met die van Rome en dus door de kerk niet kon worden geaccepteerd.¹⁴⁴ De Nederlandse bisschoppen weiger-

den vervolgens de afgestudeerden van het Collegium in hun seminaries toe te laten. Zo raakten jongens die de roeping voelden in vertwijfeling. Wat moesten ze nu doen om priester te worden? Door wel naar Leuven te gaan werden zij uitgestoten door de kerk; door niet te gaan werden ze uitgesloten door de staat. Om kwade geruchten tegen te gaan werd op last van de koning een campagne gestart om zijn verlichte staatsopleiding publieke bekendheid te geven. Hij gelastte zijn gouverneurs bekend te maken dat ruimschoots studiebeurzen beschikbaar zouden worden gesteld voor de belangstellenden.¹⁴⁵ Hij zette deze giften in als financiële prikkel om de twijfel te overwinnen. Overigens was de koning niet bereid extra rijksmiddelen te besteden aan deze beurzen; hij nam een derde deel van de beurzen voor bisschoppelijke seminaries weg en kende die toe aan bezoekers van het Collegium. Daarbij beredeneerde hij dat ongeveer een derde deel van de priesteropleiding uit wijsgerig onderwijs bestond, en dit onderwijs werd nu simpelweg samen met de beurzen verplaatst naar Leuven.¹⁴⁶

Het beurzenplan pakte niet uit als gehoopt. Jongens met een roeping waren afhankelijk van de bisschoppelijke goedkeuring en velen durfden dus niet op de koninklijke uitnodiging in te gaan. De gouverneur van Zuid-Holland waarschuwde de minister dat het beleid in zijn provincie mislukte. In Den Haag bijvoorbeeld had hij twee jongens 'van min bemiddelden stand' zo ver gekregen om gebruik te maken van 's Konings Milddadigheid' en zich in te laten schrijven bij het Collegium. Twee pastoors hadden hun ouders dit plan echter sterk afgeraden, waarna de jongens terugkrabbelden. De pastoor van Zevenhoven liet zijn twee neven niet naar Leuven gaan, en met hem waren er vele andere geestelijken die weigerden mee te werken. Daarnaast lag volgens de gouverneur nog een ander gevaar op de loer: enkele welvarende kloosterordes konden zelfstandig van eigen inkomsten bestaan en waren nu volgens de geruchten van plan uit eigen middelen een priesteropleiding op te zetten. Met zulke tegenstand kon de gouverneur niet beloven dat hij voldoende studenten voor het Collegium Philosophicum kon werven.¹⁴⁷

De aartsbisschop van Mechelen, Mgr. De Méan, schreef intussen een opruiend artikel in het Franse blad *L'Etoile*. Hij stelde dat de studenten van de gewraakte instelling slechts beurstrekkers waren. Waarlijk geroepen katholieken zochten immers een opleiding in Frankrijk, zo stelde hij. Degenen die overbleven waren volgens de aartsbisschop gelukszoekers die werden gedreven door hebzucht en gelokt door een gratis studie.¹⁴⁸ Deze kritiek was niet geheel ongegrond: het jaarverslag van het Collegium van 1827 meldde dat van de 265 studenten slechts twee de opleiding op eigen kosten, dus zonder beurs, hadden gevolgd. Bovendien had 'een niet onaanzienlijk getal' der studenten, vooral onder de meest gevorderden, weinig ambitie om inderdaad priester te worden. Vooral de Luxemburgers legden zich toe op de filologie om onderwijzer te kunnen

worden. Zo studeerde een zekere groep op gemeenschappelijke kosten zonder aan het gestelde doel te voldoen.¹⁴⁹

De situatie kon niet blijven zoals zij was. Het had voor de staat weinig zin om mensen op te leiden voor het priesterschap wanneer zij door de kerk geweigerd zouden worden. Mede daarom hervatte Willem I de onderhandelingen over het concordaat in het voorjaar van 1826. Paus Leo richtte zijn principiële bezwaren niet zozeer tegen het Collegium Philosophicum als zodanig, als wel tegen het verplichtend karakter ervan. Omdat de paus op een aantal cruciale punten toegeeflijk was geweest, en omdat het hele Collegium-project op een mislukking aan het uitlopen was, besloot koning Willem toe te geven. In het uiteindelijke concordaat dat werd afgesloten in 1827 werd vastgesteld dat de verplichting om het college te bezoeken zou worden opgeheven.

Nu ontstond het risico dat seminaristen het Collegium op grote schaal links zouden laten liggen. Koning Willem had zijn instelling nog niet opgegeven en stelde daarom voor om alle middelen aan te wenden om een leegloop te voorkomen, inclusief een ruim aanbod van studiebeurzen en het beëindigen van beursverstrekking voor de bisschoppelijke seminaries.¹⁵⁰

Maar zo ver was het nog niet. Koning Willem gelastte dat geen van de bepalingen van het concordaat zou worden uitgevoerd zolang de bisschopsbenoemeningen niet plaats hadden gevonden. Dit nu was een zeer langdurige kwestie. In de tussentijd greep de regering naar middelen om seminaristen alsnog tot een wetenschappelijke staatsopleiding te bewegen. Dit leidde tot het gehate Koninklijk Besluit van 20 juni 1829. Hierin werd bepaald dat de examens in het openbaar dienden plaats te vinden. Zo kregen ambtenaren de gelegenheid om de examens op inhoud te controleren of te beïnvloeden. Vervolgens werd het beproefde middel weer in stelling gebracht:

Art. 4. De beurzen in de Seminariën zullen door Ons worden vergeven aan kweekelingen, door de Kerkvoogden opgenomen, wier buitengewone geschiktheid voor de studiën zal zijn bewezen door getuigschriften der Professoren van *openbare instellingen van hooger onderwijs*, welke zij bezocht hebben, of door een bijzonder examen, door hen af te leggen voor zoodanige personen, als Wij geraden zullen achten te dien einde aan te wijzen.¹⁵¹

Wie in aanmerking wilde komen voor financiële ondersteuning op een seminarie, was dus verplicht om een rijksuniversiteit of een examencommissie van de staat te bezoeken. Het kritische katholieke dagblad *De Noord-Brabander* hield zijn lezers voor dat men onder 'openbare instellingen van hoger onderwijs' uitsluitend het Collegium Philosophicum te Leuven moest verstaan. Het was daarom niet de bisschop die bepaalde wie mocht leren voor het priesterschap,

zo schreef de krant, maar de koning en zijn minister. Hoewel de koning met de paus overeen was gekomen dat studie aan het Collegium niet langer verplicht was, werden de kwekelingen daar alsnog toe gedwongen door 'streken en list' en door 'geslepenheid' en 'willekeur en despotismus' van de regering. De kritiek in de katholieke kranten was genadeloos.¹⁵²

De verontwaardiging onder het katholieke volksdeel was groot, en de bisschoppen instrueerden hun dekens het besluit van 20 juni te negeren. De koning stond nu voor de lastige keuze om terug te deinzen, of de onwillige geestelijken te laten vervolgen. Dat laatste durfde hij niet. Het zou in de opgewonden stemming van die dagen tot geweld hebben kunnen leiden. Daarom restte hem weinig anders dan het besluit weer in te trekken. Dit leidde vrij snel tot leegloop en sluiting van het gewraakte Collegium in 1830, juist voor de Belgische Opstand een einde zou maken aan koning Willems Groot-Nederlands amalgaam.¹⁵³

Het Collegium Philosophicum en het bijbehorende beurzenstelsel zijn geen succes geworden. Omdat de kwekelingen aanvankelijk niet konden rekenen op toelating tot de vervolgopleiding aan de seminaries en omdat later de verplichting tot filosofische studie verdween, ging de instelling snel ten onder bij gebrek aan belangstelling. Terwijl er 1200 leerlingen tegelijk konden worden onderwezen, hebben in de periode 1825-1829 zich respectievelijk slechts 167, 208, 124, 44 en 8 kandidaten voor de eerste maal in laten schrijven. 523 van deze 551 studenten genoten een beurs. Het uiteindelijke rendement was laag: slechts 71 van hen vonden een plek op een seminarie, en omdat de Nederlandse bisschoppen hun aanvankelijk de toegang ontzegden, moesten zij op staatskosten naar het buitenland voor verdere studie. Er werden 41 seminaristen naar Bonn, 26 naar Trier en 4 naar Rome gestuurd met een staatsbeurs.

Een saillant detail is dat de Belgische Opstand, die mede door deze kwestie werd gevoed, ervoor zorgde dat nagenoeg al koning Willems beursstudenten die uiteindelijk hun priesterwijding ontvingen eindigden aan de zuidkant van de grens. Slechts drie van de 523 bursalen van het Collegium hebben in de Noordelijke Nederlanden de wijding ontvangen, en één in Nederlands-Indië. Het beleid heeft de regering dus veel hoofdbrekens en stichtingsgeld gekost, maar nauwelijks tot gewenste resultaten geleid.¹⁵⁴

De tienden van Schijndel

Na deze mislukking werd het stil rond de priesterbeurzen. Pas in 1838, toen de zogenaamde 'tienden van Schijndel' om een bestemming vroegen, stelde de koning weer enkele beschikbaar.

De tienden van Schijndel waren een winstbelasting over uitgestrekt land bij het gelijknamige Brabantse dorp, en hadden eeuwenlang gediend om priesters

in opleiding naar Leuven te kunnen sturen. Toen de Leuvense universiteit in 1797 door de Franse overheid werd gesloten, en de tienden dus geen bestemming meer hadden, verviel het tiendrecht aan de Bataafse Republiek. Koning Lodewijk Napoleon gebruikte de opbrengst om zijn eerdergenoemde 25 beurzen van f 200,- uit te keren aan de seminaries in het Koninkrijk Holland. Hij nam dit besluit echter vlak voor de inlijving van zijn koninkrijk bij Frankrijk, waardoor de wet een dode letter bleef. Ook koning Willem en zijn ministers voerden het besluit niet uit. In 1825 kwamen de Leuvenaren achter deze misstand en zij eisten succesvol hun oude rechten op. De Belgische Opstand in 1830 sneed de band tussen Schijndel en Leuven echter door. De opbrengsten werden daarom in beheer van de vicaris-generaal van Den Bosch gegeven.

Op het gebied van seminariebeurzen gebeurde vanuit de regering daarna lange tijd weinig. Rooms-katholieken in het noorden hielden zich aanvankelijk op de vlakte uit angst om dezelfde toorn over zich af te roepen als de opstandige Belgen hadden gedaan, maar na verloop van tijd en in het kielzog van een voorzichtig opkomende liberale oppositie gingen zij met meer nadruk wijzen op hun rechten. De regering kon de beursverstrekking op grond van haar eigen vroegere herstellpolitiek moeilijk weigeren. De tienden van Schijndel zouden dus voor het eerst sinds 1797 hun oorspronkelijke doel weer gaan dienen. Bij kb van 1838 werden jaarlijks achttien beurzen met een gezamenlijke waarde van f 3600,- uitgekeerd. Koning Willem was zijn Collegium Philosophicum nog niet vergeten, want vier beurzen van f 400,- reserveerde hij expliciet voor de 'bevordering der hogere studiën in de roomsch-katholieke godgeleerdheid, en de daarmee verbonden hogere wetenschappen'. Zes hele van f 200,- en acht halve van f 100,- waren dan voor studenten aan de seminaries.¹⁵⁵

Studiebeurzen als onderdeel van koning Willems kerkpolitiek

De koning droomde van één harmonieus Nederlands geloofsleven onder leiding van het Huis van Oranje, dat verlichting en gevoel van eenheid onder het volk brengen zou. Om dat ideaal te benaderen moesten de kerkgenootschappen onder een zekere staatscontrole worden gebracht en moest buitenlandse orthodoxe inmenging worden tegengegaan. De protestantse kerken, met uitzondering van enkele orthodoxe stromingen, lieten zich relatief gemakkelijk in dit ideaalbeeld opnemen. Bij hen was weinig sprake van buitenlandse inmenging en was van oudsher een hechte band met de burgerlijke overheid en Oranje aanwezig. De landsbeurzen waren hier dienstbaar bij de opname van weinig vermogende jongens in de predikantenopleiding, waar zij een culturele vorming meekregen die mede was gericht op algemene kennis en liefde voor vorst en vaderland.

De opname van de rooms-katholieke kerk in staatsverband bleek echter een onmogelijke opgave. De geestelijkheid voelde zich in de eerste plaats onderworpen aan Rome, pas daarna aan Den Haag. De koning herstelde studiebeurzen uit kerkelijk kapitaal, maar zijn beurzenbeleid stond vooral in het teken van zijn eigen opvattingen over de priesteropleiding. Deze gingen soms diametraal in tegen de opvattingen van de katholieke kerk. De koning wilde de beurzen gebruiken om kandidaten voor een staatsopleiding voor priesters te selecteren. Toen dat niet lukte ontnam hij de kerk een derde deel van de seminariebeurzen, en verbond die aan zijn staatsopleiding. Uiteindelijk gebruikte hij ze zelfs om onvermogene seminaristen tot bezoek van dit Collegium te dwingen. Het zou de enige plaats zijn waar ze nog kans op ondersteuning zouden hebben. Deze kerkelijke beurzen waren voor de koning dus een sturingsmiddel, met als doel de staatspriesteropleiding in de plaats te stellen van het kerkelijke kleinseminarie.

Deze pogingen zijn stukgelopen op de onbuigzaamheid van de rooms-katholieke kerk. Historici hebben gewezen op de belangrijke rol die de strijd om de priesteropleiding uiteindelijk heeft gespeeld in de aanloop naar de Belgische Opstand in 1830. De Belgische geestelijkheid voelde zich bedreigd, zette de gelovigen aan tot kritiek op de regering en sloot een verbond met de liberale oppositie. Willem I creëerde een machtige vijand, onder andere met zijn dwingende beurzenbeleid.

De economische politiek van Willem I

De grootste persoonlijke interesse van koning Willem ging uit naar de economie, zijn favoriete onderdanen waren de grote ondernemers. Als hij niet tot het landsbestuur was geroepen, zo zou hij eens hebben gezegd, dan was hij graag koopman, reder of industrieel geweest.¹⁵⁶ Vergroting van de nationale welvaart was steeds een van zijn hoogste prioriteiten. Hoewel hij economische doelen minder sterk in zijn beurzenbeleid betrok dan culturele, speelden ze toch een rol van belang.

Landbouw

Naast de handel was de landbouw de belangrijkste economische sector in Nederland. Het grootste deel van de bevolking verdiende daarmee zijn brood. De overheid bemoeide zich in de vroegmoderne tijd echter weinig met agrarische belangen. In de gecentraliseerde staatsregeling van 1798 werd de landbouw voor het eerst tot onderwerp van staatszorg verklaard.

In de achttiende en negentiende eeuw werd Europa herhaaldelijk geteisterd

door de runderpest. De gevolgen van een dergelijke ziekte konden desastreus zijn, en de middelen om ze te bestrijden waren minimaal. De nieuw geïntroduceerde staatszorg beperkte zich aanvankelijk, bij gebrek aan beter, tot het opvangen van de economische schade van zulke crises. Geert Reinders, een grondlegger van de immunologie en parlementslid in de Bataafse Republiek, nam in 1799 het initiatief tot oprichting van het Veefonds. Als een veeziekte uitbrak werden besmette dieren afgemaakt. Het fonds werd dan gevuld met een eenmalige belasting op rundvee en met dat geld werden getroffen veehouders schadeloosgesteld.¹⁵⁷

Al snel werd het fonds omgedoopt tot Landbouwfonds en werd het takenpakket ervan uitgebreid. Een nieuwe functie was de financiering van de opleiding van veeartsen, in een poging de zo schadelijke ziektes met de nieuwste medische kennis te bestrijden. De dichtstbijzijnde gelegenheid om veeartsenijkunde te studeren was gevestigd in het Franse Alfort, nabij Parijs. De studie en het verblijf van Nederlandse studenten aldaar werden betaald uit het fonds. Toen het Landbouwfonds in 1815 onder beheer van het departement van Binnenlandse Zaken kwam bleef het gescheiden van de rijksfinanciën. De praktijk van uitzending van studenten naar Frankrijk werd bij gebrek aan alternatieven voortgezet, maar was duur, onpraktisch en afhankelijk van Franse welwillendheid. Zeker in het kader van de Nederlandse cultuurpolitiek was die situatie onwenselijk.

De bijgevoegde zuidelijke provincies leverden flinke nieuwe inkomsten voor het fonds, zodat in 1821 gedacht kon worden aan het opzetten van een eigen veeartsenijsschool. Op initiatief van minister Falck, die zowel landbouw als onderwijs in zijn portefeuille had, werd deze school in Utrecht ondergebracht. Zijn gedachte hierbij was dat Utrecht centraal lag tussen de Vlaamse en de noordelijke provincies. Walen zouden bij voortduring uit kunnen wijken naar Alfort met beurzen uit het fonds. Falck meende echter tot zijn grote genoegen vast te kunnen stellen dat zelfs Walen na verloop van tijd de weg naar Utrecht wisten te vinden.¹⁵⁸

De kost, inwoning en kleding van de 'kwekelingen' werden betaald door het fonds. Het ging om beurzen van f 400,- per persoon, een relatief ruim bedrag. In eerste instantie was er plaats voor 24 studenten, uit elke provincie één of twee. Door de grote vraag naar deze opleiding werden een jaar later al 25 studenten toegelaten die op eigen kosten kwamen studeren. Van 1823 tot 1838 werd voor vier, later zes kwekelingen de opleiding tot paardenarts betaald door het departement van Oorlog. Voorwaarde was wel dat zij minimaal twaalf jaar zouden dienen bij de cavalerie of artillerie.¹⁵⁹

Door de ruime bedragen werd een toekomst als veearts aantrekkelijk voor jongens van lagere sociale stand. In de praktijk konden zij vooral kiezen tus-

sen de kweekschool, de kerk, de krijgsmacht en de veeartsenijschool wanneer zij door studie aan hun stand probeerden te ontsnappen. Een opleiding aan de veeartsenijschool gaf toegang tot een 'aanzienlijker, schijnbaar bevoorregten, maar veelal min werkzamen stand, die geen uitbreiding behoeft'.¹⁶⁰ Vooral dit laatste was een luxe, want beroepen waarmee men zonder bijverdiensten in het levensonderhoud kon voorzien, waren schaars.

Ambacht en industrie

Vakopleidingen voor ambacht en industrie trokken bijzondere aandacht van de regering. Willem I probeerde de industriële ontwikkeling van zijn rijk krachtig te stimuleren. In het verleden was de praktijkopleiding van ambachtsslieden een zaak geweest van de gilden, die gezellen in de leer lieten gaan bij ervaren meesters. Door de opkomst van moderne grootschalige productiemethoden in vooral de Zuidelijke Nederlanden en door moderne theorieën over vrijemarktwerking waren de gildes omstreden geraakt. Na een aantal eerdere pogingen schafte Willem I deze in 1818 definitief af.¹⁶¹ Dat betekende echter dat er nieuwe voorzieningen moesten komen voor de vakopleidingen. Hoewel uit onderzoek van Ruben Schalk blijkt dat de oude opleidingspraktijk in de voormalige gilden nog vele decennia bleef voortbestaan, meende de regering dat er ook speciale scholen voor dit onderwijs moesten komen.¹⁶²

Bij gebrek aan geschikte technische beroepsopleidingen bezochten jongeren die zich wilden toeleggen op een carrière in de handel en opkomende industrie in de zuidelijke provincies vaak kortstondig een atheneum. De regering verplichtte de athenea tot het aanbieden van onderwijs in de beginselen van de natuurkunde en de natuurlijke historie. Te Namen werden de delfstofkunde en metaalbereiding onderwezen; Brussel legde zich toe op het technisch tekenen en aan het stedelijk college van het Luikse Hoi werd een nijverheidsschool verbonden.¹⁶³ Van de onderwijzers voor deze vakken werd een academische opleiding verlangd. Evenals de letterenfaculteiten kregen de faculteiten van wis- en natuurkunde in Gent, Leuven en Luik mede daarom elk tien landsbeurzen te vergeven.

In het noorden introduceerde koning Willem een merkwaardig verschijnsel aan de universiteiten in de vorm van de industriescholen. Het stoorde de ondernemende koning dat de universiteiten zich zo sterk op een algemene vorming van een bestuurlijke en culturele elite toelegden en weinig aansluiting vonden met de praktische behoeften van de ambachten en industrie. In 1825 droeg hij de universiteiten op om 'geregeld onderwijs over de toepassing van der schei- en werktuigkunde op de nuttige kunsten' te bieden.¹⁶⁴ Doel was om 'de sluimerende natie op te wekken en tot werkzaamheid aan te sporen'.¹⁶⁵

Hoogleraren van de wis- en natuurkundige faculteiten moesten onderwijs gaan geven aan jongens buiten de universiteit die zich wilden toeleggen op handel en industrie.

De resultaten vielen over het algemeen niet mee. De prestaties van de wis- en natuurkundige studenten die in het zuiden onderwijzer moesten worden waren nog teleurstellender dan die van hun collega's bij letteren. Slechts zes Leuvense studenten wisten tussen 1818 en 1830 de doctorstitel in de wis- en natuurkunde te behalen, terwijl daar twaalf jaar lang jaarlijks tien beurzen beschikbaar waren geweest.¹⁶⁶ In het noorden vonden hoogleraren dat de industriescholen geen wetenschappelijk karakter hadden en dat de kinderen van ambachtslieden weinig te zoeken hadden aan de universiteit. Utrecht gaf geen gehoor aan de verplichting; in Groningen ging de school na vijf jaar ter ziele en Leiden maakte er enkele jaren later ook een eind aan. Wat echter bleef, waren de colleges in de chemische technologie en de werktuigbouwkunde aan reguliere studenten, althans in Leiden en Groningen.¹⁶⁷ Voor de kinderen van ambachtslieden waren die colleges in de praktijk echter nauwelijks toegankelijk. De ondernemende koning slaagde er ondanks zijn goede bedoelingen nauwelijks in om de kloof tussen wetenschap en industriële toepassing te overbruggen.

Conclusie

Met het aftreden van Willem I in 1840 kwam een einde aan een opmerkelijke periode in de Nederlandse politieke geschiedenis. Zijn regeringsperiode had een voor toenmalig Nederlandse begrippen uitzonderlijk grote overheidsactiviteit te zien gegeven, waarbij de staat zich actief en ingrijpend bemoeide met de economie, de kerken, het onderwijs en de cultuur. Met een vertrouwen dat het volk herschappen kon worden naar het ideaalbeeld dat de koning voor ogen stond – vlijtig, kundig, tolerant, rationeel, gezagsgetrouw, vaderlandslievend – nam de staat de taak op zich om het volk op te voeden. In de woorden van historicus Niek van Sas:

Willem I beseftte maar al te goed dat op hem de last drukte om van de *Union intime et complète* – een opdracht die hij zichzelf gesteld had – een succes te maken. Daartoe voerde hij een politiek van doelbewuste staats- en natievorming. Dit beleid was gebaseerd op de gedachte van een samenleving die maakbaar was, met de overheid in een sturende en alomtegenwoordige rol.¹⁶⁸

De studiebeurzen die rechtstreeks uit de publieke middelen werden betaald waren gericht op de aanmoediging van het volgen van een opleiding tot predikant, priester, onderwijzer en beeldend kunstenaar. Deze figuren waren bij uitstek de cultuurdragers die invloed uit konden oefenen op de publieke geest, en waren daarom van groot belang voor deze staats- en natievorming. Het waren ook bij uitstek beroepen die de studenten uit vermogende families links lieten liggen. Studiebeurzen dienden dus mede als hulpmiddel om voldoende mensen op deze belangrijke functies voor te bereiden.

De studiebeurzen van de rijksoverheid kunnen echter niet uitsluitend in dit kader van staats- en natievorming worden geplaatst. Zij waren tegelijkertijd een voortzetting van een eeuwenoude traditie, een exponent van de verlichte bevordering van wetenschap en rede, een oprechte 'vaderlijke' zorg over het geluk van de onderdanen, een uiting van liefdadigheid en een poging tot versterking van de economie. Het centrale element dat deze functies met elkaar verbond, was het opmerkelijke overheidsactivisme. De centrale overheid geloofde het verschil te kunnen maken bij het realiseren van de gedroomde bloei van de natie op politiek, cultureel, economisch en wetenschappelijk gebied. Willem I en zijn ministers hebben de studiebeurzen mede met dat doel voor ogen ingezet. Daarbij stonden niet de belangen van de beursstudenten zelf centraal, maar die van het nieuwe koninkrijk.

Het paradoxale is wel dat de staat de ambitie had monopolies te vestigen op tal van school- en opleidingstypen, maar de bekostiging van de bijbehorende beurzen herhaaldelijk op derden probeerde af te schuiven. Het zijn alleen de universiteitsbeurzen, de kunstenaarssubsidies en een deel van de seminariebeurzen geweest die rechtstreeks uit de staatskas werden betaald. Voor de overige voorzieningen wendde de regering vooral kerkelijke kapitalen en het Landbouwfonds aan. Daarbij streefde Willem I naar het zo volledig mogelijk herstel en de maximale uitbouw van het stelsel van particuliere beurzenstichtingen. Op deze manier werd de opleiding tot onderwijzer(es) aan de lagere school, priester en veearts ondersteund buiten groot bezwaar van de publieke kas.

Ondanks – of juist door – zijn hooggestemde doelstellingen en zijn vele gedetailleerde bemoeienissen liep koning Willem I regelmatig tegen de grenzen aan van de stuurbaarheid van zijn onderdanen. Hoewel sommige studiebeurzen gretig aftrek vonden, misten andere hun doel. De animo voor universitaire beurzen in het zuiden leek teleurstellend laag. Ook in het noorden konden vaak niet alle letterenbeurzen worden vergeven bij gebrek aan belangstelling. De resultaten van het wis- en natuurkundig onderwijs dat zich richtte op industriële ontwikkeling waren teleurstellend. Met zijn Collegium Philosophicum en het dwingende karakter van het bijbehorende beurzenbeleid haalde de koning zich ten slotte de woede op de hals van veel rooms-katholieken. Dit project liep uit

op conflicten en een pijnlijke mislukking. Overal in het koninkrijk, zowel in het noorden als in het zuiden, ontstond rond 1830 een groeiende weerstand tegen de sturende hand van de vaderlijke overheid. De liberale kritiek die in Nederland vanaf de jaren dertig daartegen opkwam stond aan de basis van een nieuw en ander studiebeurzenbeleid.